

ASPECTE ISTORIOGRAFICE CU PRIVIRE LA REGIMUL FISCAL AL CRESCĂTORILOR DE VITE DIN MOLDOVA ÎN EVUL MEDIU

Mihai Lazăr

Fiscalitatea a constituit în evul mediu mijlocul principal prin care statul și-a asigurat resursele materiale și financiare indispensabile funcționării structurilor sale. Obligațiile impozabililor față de puterea centrală au decurs din dreptul suveranului în calitate de stăpân suprem de a pretinde de la supuși diverse servicii și o cotitate din veniturile realizate de ei. Cercetări pertinente întreprinse de specialiști din domenii conexe – istorici, juriști, sociologi și politologi – au evidențiat, în mod argumentat, rolul esențial al politicii fiscale în ansamblul funcțiilor statului, impactul major al acestui segment al vieții de stat asupra evoluției de ansamblu a societății¹. Studiarea comparativă a realităților din diverse țări ale lumii i-a condus pe specialiști la constatarea că exigențele de ordin economico-financiar ale statului s-au situat mai întotdeauna imediat după cele vizând asigurarea monopolului asupra ordinii publice. De notorietate este în acest sens în cadrul istoriografiei universale punctul de vedere exprimat de reputatul istoric francez Fernand Braudel. Iată cum caracterizează el primele două funcții de bază ale statului: “Prima sarcină: a se face ascultat, a monopoliza în folosul său violența virtuală a unei societăți date, a goli această societate de orice pornire de furie posibilă, a înlocui asemenea porniri ale ei cu ceea ce Max Weber numește <<violența legitimă>>. A doua sarcină: a controla de aproape sau de la distanță viața economică, a organiza, într-un chip conștient sau nu, circulația bunurilor, a pune mâna mai ales pe o parte notabilă a venitului național cu scopul de a asigura propriile lui cheltuieli, luxul lui, <<administrația>> lui, sau războiul...”². Pentru țările române, care veacuri la rând au fost nevoite să suporte dominația străină, presiunea statului asupra resurselor economice ale populației a dobândit accente dramatice, cu urmări grave asupra stabilității social-politice.

Exigențele economico-financiare externe, corupția și venalitatea aparatului de stat au generat în timp o imagine sumbră asupra fenomenului fiscal, imagine care s-a extins treptat asupra tuturor componentelor vieții de stat. De bună seamă, pentru Moldova și Țara Românească impozitele, aparatul fiscal și practicile adesea abuzive ale acestuia au constituit, odată cu jumătatea secolului al XVI-lea, realitatea cea mai pregnantă a vieții cotidiene. Impactul profund al politicii fiscale asupra tuturor structurilor sociale presupune, în mod necesar, o cunoaștere cât mai exactă a caracteristicilor și dinamicii acesteia.

1. Istoriografia medievală

În general, știrile furnizate de cronicari îmbrățișează o gamă bogată de aspecte din sfera fiscalității³. Privite din punctul de vedere al conținutului, analele și cronicile evidențiază idei și opinii interesante rezultate, în multe cazuri, din cunoașterea nemijlocită a realității. Erudiția cărturarilor moldoveni în probleme fiscale se explică în parte și prin faptul că ei sau rudele lor apropiate au îndeplinit diverse funcții în aparatul administrativ-fiscal. De altfel, indiferent de specificul dregătoriilor deținute, boierii, în calitate de slujbași domnești, erau implicați nemijlocit în îndeplinirea complicatelor sarcini financiare ale Vistieriei.

Din cuprinsul cronicilor aflăm, uneori cu lux de amănunte, o serie de date prețioase despre strădaniile domnilor și agenților fiscali de a obține fonduri materiale și bănești tot mai mari pe seama contribuabililor fie prin introducerea de dări noi și mărirea cuantumului celor deja existente, fie prin restrângerea privilegiilor fiscale și încadrarea privilegiatilor în categoria birnicilor de rând. Începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ca urmare a presiunii economice crescânde exercitate de Înalta Poartă asupra Moldovei, problematica fiscală dobândește un loc din ce în ce mai însemnat în scrierile contemporanilor pentru a deveni în secolul al XVIII-lea un subiect de reflecție prioritar⁴.

Din relatările contemporanilor rezultă cu claritate că animalele dețineau o pondere însemnată în ansamblul averii locuitorilor din toate zonele geografice ale Principatului. În linii mari, puterea economică și, respectiv, cea fiscală a majorității populației Moldovei aveau la bază șeptelul animal. Criteriile de impunere fiscală specificate în cuprinsul documentelor oficiale domnești sunt întocmai confirmate de cronicari. Cu tot caracterul neunitar al punctelor de vedere exprimate, narațiunile istorice medievale conțin indicația, justă în principiu, potrivit căreia birnicii, adică impozabilii de rând, pentru efectivele de animale aflate în proprietatea lor erau impuși la dări sub forma zecuielii⁵. În paginile cronicilor întâlnim știri utile despre dările pe vite existente în sec. XVI-XVIII: **gorștina de oi, desetina de porci, sulgiul, ialovița, cornăritul, alâmul, văcăritul, folăritul, untul, seul, pieile, conacele**, apoi numeroase **năpăști și dări împărătești**⁶.

Referirile din narațiunile din epocă surprind uneori modalitățile de impunere și de percepere pe categorii sociale, asimilate în principiu categoriilor fiscale. De regulă – sunt de părere majoritatea cărturarilor timpului – sporirea sarcinilor fiscale a ținut pasul cu intensificarea presiunii economice otomane, cu pretențiile mereu în creștere ale domnilor și slujbașilor din anturajul lor, precum și cu necesitățile de ordin militar ale țării și ale Înaltei Porți. Destul de rar, însă faptul în sine este semnificativ, cronicarii încearcă să coreleze structura și cuantumul veniturilor domnești realizate pe cale fiscală cu ponderea deținută de ramurile economice. Potrivit cronicarilor în aproape toate gospodăriile veniturile obținute din creșterea vitelor dețineau o importantă pondere. În mod corespunzător, pe linie fiscală, obligațiile impuse locuitorilor pentru veniturile realizate din creșterea vitelor aveau o importanță specială⁷.

Alături de cronici, relațiile de călătorie aparținând străinilor se dovedesc o sursă de informații la fel de utilă și indispensabilă pentru cunoașterea politicii fiscale. Din păcate, procesul de depistare, publicare și investigare a acestei categorii de surse istorice s-a înfăptuit neunitar și într-un ritm lent⁸. Cel dintâi istoric român care și-a propus și a reușit o valorificare globală a fondului de informații oferite de călătorii străini a fost Nicolae Iorga. Lucrarea sa monografică *Istoria românilor prin călătorii*⁹ s-a dovedit a fi pentru o bună perioadă de timp un instrument eficient destinat cunoașterii diferitelor aspecte ale vieții de stat în Țările Române. Inițiativa publicării sistematice, în ultimele decenii, a mărturiilor călătorilor străini în colecția *Călători străini despre Țările Române*, din care până în prezent au apărut opt volume¹⁰, a deschis orizonturi noi cercetărilor cu caracter economico-financiar. Autorii ai acestei valoroase colecții, precum: Paul Cernovodăanu¹¹, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru¹², Dan Amedeo Lăzărescu¹³ au valorificat deja, parțial, un segment important al relațiilor de călătorie. Dar acest gen de scriere constituie un teren fertil de investigații pentru categorii diverse de cercetători întrucât conținutul lor abundă deopotrivă în date cu caracter istoric, lingvistic, toponimic, etnografic, geografic și agronomic.

Cunoscuți de obicei sub denumirea generică de călători – misionarii catolici, protestanți, ortodocși și musulmani, negustorii, militarii și diplomații din unele țări europene și asiatice – aflați pe meleagurile românești cu anumite interese personale și publice sau fiind doar în trecere spre alte zone, ne-au lăsat un volum impresionant de informații. Veniți din

locuri caracterizate printr-o dezvoltare economico-socială deosebită de cea a Țărilor Române și călăuziți de concepții proprii în privința obligațiilor supușilor față de suveran, diverșii călători străini au întâlnit în spațiul carpato-dunăreano-pontic realități noi, necunoscute în țările lor de baștină. Jurnalele de călătorie redau într-o viziune inedită specificul organizării de stat a țărilor române și în acest cadru funcția fiscală a acestuia. Cea mai mare parte a descrierilor aparțin unor persoane instruite implicate, într-un fel sau altul, în viața economico-financiară. Prezentând în chip admirativ impresionanta bogăție de animale domestice din Moldova, diverșii călători din sec. XV-XVIII, întocmai ca și cronicarii indigeni, au apreciat, în mod just, că sursele principale de venituri ale domniei prelevate de la supuși pe cale fiscală proveneau din sectorul economiei animale. Ne sunt prezentate cifre sugestive, apropiate valoric celor conținute de izvoarele documentare în legătură cu încasările efectuate pe seama vistieriei domnești în secolul al XVIII-lea¹⁴. Niccolo Barsi era de părere că toți locuitorii Moldovei datorau domniei zeciuiala din animale¹⁵. Franz Joseph Sulzer ne relatează însă despre caracterul incidental al impunerii boierilor la dări, subliniind în context regimul fiscal specific al acestora în raport cu birnicii¹⁶.

În măsura în care afirmațiile cronicarilor moldoveni și ale călătorilor străini sunt confirmate de izvoarele documentare oficiale, ele pot contribui la aprofundarea problemei în discuție, proiectând, în același timp, o imagine mult mai colorată și mai dinamică asupra fenomenului fiscal, atât de arid și de stereotip reflectat de actele oficiale.

2. Aspecte ale istoriografiei moderne și contemporane

Vechi de peste un secol și jumătate, preocupările științifice circumscrie evoluției mediu românesc au cunoscut de-a lungul timpului progrese notabile concretizate în largirea continuă a spectrului tematic și adâncirea calitativă a cercetării. Prin acumulări succesive de ordin cantitativ și calitativ, cercetătorii domeniului au realizat o bogată și variată literatură de specialitate. Numărul impunător de studii analitice, monografice și de sinteză existent în prezent situează medievistica pe o poziție onorantă în ansamblul istoriografiei românești moderne și contemporane¹⁷. Această constatare tonifiantă privind consistența demersului istoriografic nu vizează însă totalitatea domeniilor medievisticii. O privire comparativă asupra studiilor consacrate feudalismului pune în lumină faptul că diferitele componente ale acestei problematice au avut parte de abordări inegale. În timp ce unele aspecte au beneficiat de analize aprofundate, concretizate în lucrări temeinice, realizate în spirit riguros științific, altele, ca urmare a complexității lor și a dificultăților de documentare – adesea insurmontabile – continuă să se plaseze și astăzi în conul de umbră al cercetării istorice. Un domeniu deficitar al medievisticii noastre – caracterizat întocmai de majoritatea analizelor istoriografice – este neîndoiește fiscalitatea. Drumul anevoios al cercetărilor de istorie fiscală a avut la bază o serie de motivații atât obiective, cât și subiective. În rândul constrângerilor de factură obiectivă se cuvin menționate mai cu seamă dificultatea evidentă a problematicei și penuria de izvoare. Dintre motivațiile de ordin subiectiv avem în vedere ariditatea și lipsa de atractivitate a subiectului. Aceste rigori – ca și altele nespecificate aici – au marcat serios evoluția cercetărilor, punându-și amprenta restrictiv asupra opțiunilor tematice ale medievștilor. Sintetizând în mod sugestiv exigențele cercetării fenomenului fiscal, Constantin C. Giurescu – reputat specialist al domeniului – afirma următoarele: “A urmări înșirarea seacă, fără nici o lămurire, a diferitelor impozite în documente, a studia coloane de cifre și socoteli în condicele vistieriei nu este, evident, o ocupație dintre cele mai atrăgătoare. Se explică deci în parte, puținul entuziasm pentru astfel de cercetări”¹⁸. Dispunând de posibilități modeste de documentare și confrunțați ostentativ cu lipsa de atractivitate a subiectului, cercetătorii riscă un statut ingrat. Chiar și atunci când strădaniile pot fi finalizate cu rezultate meritorii,

receptarea și integrarea lor în circuitul științific se face cu o anume dificultate ceea ce produce un adevărat disconfort.

Se știe că pentru a efectua o cercetare pertinentă în domeniul fiscalității este nevoie, în primul rând, de izvoare statistice oficiale privitoare la efectivul populației și la sursele de venituri de care ea dispune la un moment dat. Această categorie de izvoare este singura în măsură să ofere o imagine veridică și cuprinzătoare asupra sistemului de impunere și percepere, precum și a dinamicii cuantumului dărilor. Din păcate, pentru Moldova medievală avem la dispoziție un patrimoniu sărac în astfel de documente socotite a fi surse informative de primă mână. În fapt, progresele înregistrate de-a lungul timpului pe linia cercetării de specialitate au depins într-o măsură considerabilă de felul cum s-au întocmit, păstrat și transmis actele statistice. Din acest punct de vedere la nivelul continentului european distingem, în principiu, două situații sensibil deosebite. În țările din centrul și apusul Europei, cu populație de rit catolic, s-a impus încă de timpuriu practica unor evidențe de natură demografică, economică și financiar-fiscală. Ca atare, sistemul fiscal a dobândit în acest areal o anumită rigoare. Nu numai instituțiile statului, dar și bisericele și nobilii au dispus de instrumente proprii de evaluare a potențialului demografic și economic al unor comunități, unități administrativ-teritoriale și domenii. În plus, în acest areal geografic condițiile istorice au permis conservarea unui important fond arhivistic. Posibilitățile relativ bune de documentare au permis investigarea aprofundată a fiscalității și elaborarea, în consecință, a unor studii valoroase atât de factură analitică, cât și de sinteză. Nu de puține ori, studiile conțin detalii semnificative despre evoluția politicii fiscale pentru perioade de timp relativ îndelungate. Comparativ cu acest grup de state din arealul circumscris bisericilor catolică și reformată, țările de rit ortodox au dispus de un sistem de evidență mai puțin riguros. O cauză a acestei stări de lucruri ar putea fi și aceea că biserica ortodoxă nu pretindea în mod obligatoriu de la credincioșii săi o anume cotitate din venituri. De menționat că în spațiul de civilizație ortodox s-au menținut timp îndelungat tradițiile vieții obștești, sistemul de impunere fiscală prin cislă și răspunderea solidară a contribuabililor de rând la plata impozitelor. Acest sistem de organizare bazat pe structurile locale nu a necesitat operațiuni de evidență statistică riguroase, membrii comunităților sătești sau orășenești repartizându-și singuri obligațiile în conformitate cu numărul capilor de familie și cu potențialul lor economic, elemente bine știute de cei în cauză. Totodată contextul geostrategic sud-est european incomparabil mai instabil decât cel din centrul și apusul continentului a condus, în mod obiectiv, la pierderea sau distrugerea unui număr considerabil de documente. Ca urmare a vitregiilor vremii – calamități naturale, conflicte militare prelungite, jafuri și prădăciuni – evul mediu românesc evidențiază numeroase pete albe care fac activitatea de documentare extrem de dificilă și deficitară. Suntem obligați așadar de împrejurări să ne scriem istoria pe o bază de izvoare îngustă. Puținele catastife, catagrafii, condici și sămi ale vistieriei ce se mai păstrează în depozitele instituțiilor arhivistice din țară și din străinătate se caracterizează prin discontinuitate temporală și surprind numai anumite aspecte și momente ale politicii fiscale. Mai mult: majoritatea înregistrărilor statistice existente aparțin cronologic feudalismului târziu¹⁹. Pentru etapele istorice mai vechi nu dispunem decât incidental de documente statistice, singura soluție rămânând apelul la surse informative mai puțin semnificative.

De reținut că înregistrarea populației se făcea aproape exclusiv pe criterii fiscale, categoriile sociale privilegiate, cu un potențial economic ridicat, nefiind de regulă consemnate. Până la sfârșitul sec al XVI-lea ne aflăm practic într-o fază prestatistică. Cea dintâi înregistrare sintetică a categoriilor fiscale existente în Moldova este cunoscutul *Catastih de cisle de țirani de la toate ținuturi(le), și curteni, și vătăji, și nemiși și popi* întocmit în februarie 1591 în vremea lui Petru vodă Șchiopul²⁰. O altă înregistrare de aceeași factură, însă cu multe omisiuni, datează abia din anul 1742²¹. Pentru perioada de sfârșit a sec al XVIII-lea

și începutul celui următor suscită un real interes catagrafiile ruse din 1772-1773 și 1774²² și *Condica liuzilor* din 1803²³. Publicate la Chișinău în 1975, catagrafiile rusești au atras atenția cercetătorilor P.Gh. Dimitriev, D.M. Dragnev, N.A. Mohov, P.V. Sovetov, I.S. Grosul²⁴. Cercetările întreprinse de istoricii de la Chișinău au condus la concluzia că în răstimpul 1591 - sfârșitul sec. al XVIII-lea, Moldova a înregistrat un spor demografic semnificativ cu toate că a trebuit să facă față unor dese și pustiitoare conflicte militare, precum și unor perioade de secetă, foamete, epidemii și de fiscalitate excesivă. În țara noastră, *Condica liuzilor* a fost editată de Th. Codrescu în volumele VII și VIII ale colecției *Uricariul*. În prezent, acest important document statistic este pregătit pentru republicare într-o nouă ediție, pe criterii științifice, de istoricul Corneliu Istrati. Unele posibilități, evident limitate de estimare a populației Moldovei, ne oferă harta lui Dimitrie Cantemir (1715-1716) și hărțile militare rusești și austriece din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea (Bawr, Hora von Otzellovitz)²⁵. Valorificarea sintetică, cuantificată a documentelor statistice de epocă de factură demografică a fost realizată în ultimul timp, cu bune rezultate, de cercetătorii ieșeni Vasile Băican și Ecaterina Negruți²⁶.

O situație deficitară constatăm și în ceea ce privește înregistrările statistice privitoare la dări. În domeniul economiei animaliere, singurele înregistrări păstrate până la jumătatea sec. al XVIII-lea sunt catastifele de goștină din anii 1591²⁷, 1665²⁸ și 1742²⁹ și catastiful vistieriei Moldovei din 1606³⁰, conținând date pentru desetina de albine, robotă, iliș și sulgiu. Analiza comparativă a acestor catastife a permis istoricului Ioan Caproșu, recunoscut pentru acribia interpretării izvoarelor, să stabilească, cu exactitate, principalele structuri fiscale ale Moldovei din sec. XVI-XVIII³¹. Privitor la celelalte obligații ale crescătorilor de vite nu dispunem, până la jumătatea sec. al XVIII-lea, de nici un izvor statistic oficial, motiv pentru care cercetarea este lipsită de importante puncte de sprijin. Odată cu cea de-a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, evidențele statistice sunt mai numeroase și includ informații despre un evantai mai larg de obligații fiscale. Amintim, în acest sens, sămile vistieriei Moldovei din anii 1763-1764, 1776, 1784-1786, 1792, 1795-1798, *Tabla statistică a Bucovinei din 1775 ș.a.* (vezi supra nota 19). În vederea completării informației documentare, trebuie luate în discuție și analizate, cu grija cuvenită, așezămintele fiscale, dispozițiile domnești privind modalitățile de impunere și percepere a dărilor la nivelul diverselor categorii sociale, privilegiile acordate așezămintelor religioase, boicilor, breslelor, satelor de colonizare, locuitorilor din așezările de graniță, precum și crescătorilor de vite de peste hotare care obișnuiau să-și aducă turmele la pășunat pe pământul Moldovei³². Aceste categorii de surse informative – mult mai numeroase decât cele statistice – conțin adesea date prețioase care coroborate în mod judicios pot contribui la schițarea cadrului de ansamblu al politicii fiscale. Putem astfel să cunoaștem mai aprofundat criteriile de impunere, inovațiile preconizate de Vistierie în vederea optimizării sistemului fiscal și nu în ultimul rând practicile uzitate de agenții fiscali pentru a-și duce la bun sfârșit sarcinile ce le reveneau.

Trebuie avute în atenție, de asemenea, condicele de venituri și cheltuieli boierești și mănăstirești. Deși în număr mic, acestea prezintă interes întrucât în afara detaliilor de ordin strict gospodăresc conțin uneori și informații interesante despre anumite dări și taxe plătite de proprietarii respectivi. Câteva astfel de condici cuprinzând interesante catastife, sămi sau inventare de avere au văzut lumina tiparului în reviste de specialitate³³, iar asupra unora dintre ele s-au întreprins și succinte analize³⁴. Pentru valoarea lor deosebită, remarcăm în context, *Sămile mănăstirilor de țară din Moldova pe anul 1742*³⁵, întocmite din ordinul lui Constantin vodă Mavrocordat. În cuprinsul sămilor sunt înregistrate averile unui număr de 20 de mănăstiri neînchinat și dările plătite de ele domniei. Fondurile arhivistice din țară păstrează câteva condici boierești și mănăstirești nevalorificate încă de specialiști³⁶.

Un valoros izvor documentar, numai parțial cercetat până în prezent, este *Condica lui Constantin Mavrocordat*. Publicată sub formă de regist de Nicolae Iorga în anul 1904³⁷, pe cale de a fi editată în întregime în anii noștri de istoricul ieșean Corneliu Istrati³⁸, această voluminoasă condică al cărui manuscris se află în fondurile Bibliotecii Academiei Române³⁹, prezintă o importanță cu totul specială pentru studiul sistemului fiscal al Moldovei din prima jumătate a sec. al XVIII-lea. Analiza atentă a condiției sugerează ideea – semnificativă, credem noi – că numeroase documente cu tematică fiscală se referă la dările, taxele și prestațiile practicate în sectorul economiei animaliere. Faptul are o însemnătate specială întrucât ilustrează și pe această cale, structura economiei Moldovei, axată preponderent pe creșterea vitelor.

Subliniind importanța cu totul deosebită a actelor statistice aparținând vistieriei, constatăm, cu părere de rău, lipsa, în cazul Moldovei, a unor izvoare statistice detaliate, de felul celor întocmite în Țara Românească în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu⁴⁰, pe baza cărora s-au putut face aprecieri consistente în legătură cu evoluția fiscalității în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea⁴¹. Desigur, această carență vizând posibilitățile de documentare s-a răsfrânt nefavorabil asupra consistenței și profunzimii cercetărilor, întrucât fondul de informații existent, deși variat, conține verigi dispartate, foarte greu de orânduit într-un sistem coerent.

La începuturile istoriografiei moderne, medievistii români au manifestat un interes palid față de problematica fiscalității. Ariditatea vădită a problematicii și baza documentară extrem de precară au descurajat cercetările în această direcție. Cei ce s-au aventurat totuși pe acest drum – evident puțini la număr – au efectuat doar investigații generale, întemeiate adesea pe un singur tip de informație. De cele mai multe ori analizele s-au întemeiat pe punctele de vedere exprimate în scrierile de epocă – anale, cronici, jurnale de călătorie – și destul de rar pe acte oficiale emise de vistieria domnească sau de alte instituții publice. Axate pe surse de informare secundare, studiile întreprinse de-a lungul epocii moderne oferă – cu câteva excepții – o imagine lacunară și trunchiată asupra fenomenului medieval fiscal. Observația noastră vizează deopotrivă cunoașterea sistemului fiscal în ansamblul său, cât și a categoriilor de impozite.

Primele preocupări mai consistente de studiere a obligațiilor fiscale din Moldova medievală, după încercările sporadice ale episcopului Melchisedec Ștefănescu⁴² și ale economistului Petre S. Aurelian⁴³ aparțin lui Alexandru D. Xenopol. Cu prilejul cercetării **Sănilor Moldovei** din anii 1777-1804⁴⁴, apoi în remarcabila sa lucrare de sinteză *Istoria românilor din Dacia Traiană*⁴⁵, ilustrul savant a analizat succint principalele surse de venituri ale domniei. Gorștina de oi, desetina de porci, vâcăriul și taxele vamale – arăta Xenopol – erau rezervate, în principiu, cămării domnești, fiind percepute deopotrivă de la țărani, boieri, mănăstiri, meșteșugari și negustori. Pentru ultimele două decenii ale secolului trecut se cuvin menționate, nu atât pentru exprimarea unor viziuni noi, cât mai degrabă pentru plusul de informație, studiile elaborate de I. Brezoianu⁴⁶, C. Calmuschi⁴⁷ și L. Colescu⁴⁸. Problematika este abordată schematic, existând însă un anume interes pentru explicarea mai detaliată a terminologiei de specialitate și a specificului unor dări.

O etapă nouă în abordarea fiscalității medievale au inaugurat-o Nicolae Iorga și Gh. Ghibănescu, cărora li se datorează publicarea, cu substanțiale adnotări, a unor izvoare statistice financiar-fiscale de o excepțională valoare documentară și istorică⁴⁹. Editarea parțială a *Condiției lui Constantin Mavrocordat*⁵⁰, a mai multor sămi ale vistieriei Moldovei din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea⁵¹ – pentru a nu aminti decât o parte din izvoarele istorice de referință puse la dispoziția specialiștilor de cei doi istorici – au creat posibilități noi de studiere a fiscalității. În comentariile substanțiale ce însoțesc unele din volumele sale de documente⁵², în lucrări de sinteză⁵³ și în studii cu tematică economico-financiară⁵⁴, Iorga a

demonstrat, cu suficiente dovezi, creșterea vertiginoasă a rolului fiscalității în viața de stat, în condițiile instaurării și agravării dominației otomane. Marele istoric remarca în mod just că intensul comerț cu vite și produse animaliere efectuat de locuitorii Moldovei în evul mediu dezvoltat și târziu se datora și imperativului de a obține sumele bănești necesare achitării numeroaselor și împovărătoarelor dări⁵⁵. La rândul-i, Gheorghe Ghibănescu a însoțit textele izvoarelor statistice pe care le-a editat cu note explicative referitoare la anumite dări și taxe. Dacă o parte din considerațiile sale au fost receptate întocmai în literatura de specialitate, putând fi utilizate și astăzi cu real folos, nu este mai puțin adevărat că o serie de opinii s-au dovedit eronate, având la bază înțelegerea defectuoasă a terminologiei sau interpretarea forțată a fondului de date. Un exemplu de interpretare eronată a informațiilor statistice este cel în legătură cu gorștina de oi. Ghibănescu asociază în mod arbitrar prețul de vânzare al oilor practicat în 1591 – greșit apreciat de el drept impozit – cu gorștina plătită în bani în 1763 și se consideră îndreptățit să afirme că a descoperit două momente semnificative ale evoluției cuantumului dării pe oi⁵⁶. De asemenea, Ghibănescu confundă zeciuiala din boi instituită de Aron Vodă Tiranul la sfârșitul sec. al XVI-lea cu vâcărul – dare în bani aplicată abia peste un secol⁵⁷.

Unele considerații interesante despre prerogativele în materie fiscală ale domnilor, particularitățile rentei centralizate de stat în raport cu cea boierească și bisericească, regimul fiscal al țăranilor, orășenilor, breslelor, boierilor și mănăstirilor întâlnim la: Radu Rosetti⁵⁸, Gheorghe Panu⁵⁹, G.N. Leon⁶⁰, Gheorghe Zane⁶¹, Alexandru V. Boldur⁶² ș.a. În toate cazurile discuția are un caracter general, neexistând din partea autoților mai sus menționați preocuparea de a aprofunda problemele abordate.

Cunoașterea obligațiilor fiscale specifice crescătorilor de animale s-a realizat în subsidiar și cu prilejul cercetărilor întreprinse asupra unor sectoare economice, precum păstoritul și comerțul. Abordând problematica păstoritului transhumant pe baza analizei comparative a informațiilor din cronici, relații de călătorie și documente de arhivă, Ștefan Meteș⁶³ și Andrei Veress⁶⁴ au cercetat în context și câteva dări și taxe plătite de oierii ardeleni pentru turmele aduse la vârat și iernat peste Carpați, în Moldova și Țara Românească. Au fost remarcate în mod just importanța veniturilor realizate de domni pe această cale și interesul manifestat de ei pentru creșterea continuă a numărului de turme transhumante. Tot așa, procedându-se la studierea comerțului intern și extern al Moldovei, s-a acordat, în mod firesc, atenție și taxelor vamale, impuse pe comercializarea animalelor și produselor animaliere⁶⁵. Dacă a fost sesizată corect ponderea vâmlor în ansamblul surselor de venituri domnești, în schimb nu s-a dat interpretarea cuvenită motivației instituirii acestor taxe și nu s-a precizat vechimea lor în raport cu dările directe.

Intensificarea acțiunii de publicare a izvoarelor avea să determine, începând din deceniul al treilea al secolului nostru, lărgirea treptată a cadrului și posibilităților de cercetare a fiscalității. În plan istoriografic remarcăm două direcții principale de studiu: investigarea diverselor categorii de impozite mai puțin cunoscute și schițarea caracteristicilor esențiale ale fenomenului fiscal medieval. Prima direcție de cercetare este evidentă la N. Lăbușcă⁶⁶, I. Vlădescu⁶⁷, V. Pântea⁶⁸, I. Minea⁶⁹, C.A. Stoide⁷⁰, iar cea de-a doua a avut drept principalii reprezentanți pe I.C. Filitti⁷¹ și Constantin C. Giurescu⁷². Studiile realizate de I.C. Filitti și Constantin C. Giurescu prezintă o importanță aparte, constituind contribuții de referință ale istoriografiei românești contemporane. I.C. Filitti a sesizat cu justete evoluția formelor de impunere și percepere și, legat de aceasta, ponderea deținută de șeptelul animal la stabilirea puterii fiscale a impozabililor. “Cisluitorul – ne spune I.C. Filitti – deosebea pe oamenii cu bucate de cei siromahi (muncitori cu palmele)”⁷³. I se pot imputa totuși anumite confuzii regretabile, ca de exemplu cele între vâcăr și cornărit⁷⁴, sau între gorștina de porci și taxa de export a acestora⁷⁵. Cât privește Constantin C. Giurescu, se poate afirma că lucrarea sa *Istoria*

românilor reprezintă cea dintâi sinteză istorică românească în care fiscalității medievale i s-a rezervat un spațiu tipografic ceva mai întins, în concordanță, oarecum, cu însemnătatea problemei. Sunt înfățișate sintetic principalele dări, slujbe, vămi și amenzi inclusiv în domeniul economiei animaliere. În câteva studii speciale, C.C. Giurescu a analizat cu acribia ce-i este recunoscută atribuțiile fiscale ale marilor dregători domnești⁷⁶, prestațiile în muncă cu vitele⁷⁷, sistemul fiscal al Țării Românești în epoca lui Mircea cel Bătrân⁷⁸. Opiniile reputatului istoric cu privire la vechimea și cuantumul unor impozite (gorștină, desetină, mortasipie), similitudinile stabilite între realitățile din Moldova și Țara Românească, pe de o parte, și cele din Serbia, pe de altă parte, comportă, evident, o serie de amendamente⁷⁹.

În perioada de după cel de-al doilea război mondial s-a înregistrat o îmbunătățire treptată a posibilităților de documentare prin reeditarea într-o concepție unitară, științifică a fondului național de izvoare. Paralel cu amplificarea și diversificarea activității istoriografice, fiscalitatea medievală este tot mai mult gândită și analizată în corelație cu realizările de ansamblu ale medievisticii. Cu toate acestea, progrese notabile nu erau de așteptat imediat întrucât studiile de istorie fiscală prin specificul lor sintetizează date și aprecieri din aproape toate domeniile medievisticii. Astfel, adâncirea cunoașterii fiscalității era condiționată de soluționarea optimă a complexelor probleme privitoare la organizarea internă a societății românești, evoluția producției de bunuri materiale și a surselor de venituri ale diferitelor tipuri de gospodării, obligațiile economice externe ale țărilor române etc. Ori, după cum se știe, aceste probleme de fond ale istoriei noastre erau cunoscute insuficient la acea dată. În mod obiectiv, instituțiile de cercetare, ca și specialiștii în particular, au trebuit să țină seama de ele și să le includă cu prioritate în planurile științifice. Așa se explică, în parte, de ce într-o primă etapă, o serie de preocupări vizând fiscalitatea au fost integrate unor tematici mai largi. Discutarea ansamblului problematic circumscris feudalismului românesc în spirit unitar și comparativ putea să conducă treptat la aprofundarea cunoașterii funcțiilor statului feudal, inclusiv a fiscalității. Cercetările s-au derulat însă lent și cu rezultate relativ modeste. Dacă în prezent fiscalitatea medievală continuă să se numere între sectoarele deficitare ale istoriografiei noastre, faptul de datorează pe lângă elementele amintite la începutul studiului nostru și stadiului cercetării în diferitele componente ale medievisticii. În același timp se impune precizarea că nu toți istoricii care au avut preocupări în legătură cu fiscalitatea și-au propus și au reușit să recepteze cu operativitate noutățile din domeniile de cercetare adiacente și să le includă rapid și eficient propriilor investigații. Deși istoriografia postbelică comportă o discuție mai largă, care, desigur, ar avea darul să contribuie la înțelegerea detaliată și realistă a exigențelor actuale și de perspectivă în domeniul fiscal, din motive obiective nu vom stăruia în prezentul material decât asupra aspectelor esențiale.

O primă constatare vizează interesul manifestat de istorici pentru economia animalieră a Moldovei medievale și modul în care concluziile vizând această temă au fost integrate cercetărilor de istorie fiscală. Ramură economică de bază, cu pondere însemnată în ansamblul surselor de venituri ale tuturor categoriilor sociale, creșterea vitelor nu a făcut încă obiectul unei analize complexe și aprofundate⁸⁰. A predominat în timp maniera de cercetare etnologică⁸¹, cea istorică impunându-se mai greu datorită penuriei de izvoare și a unor prejudecăți. Pentru elucidarea unor aspecte particulare ale problemei, în afară de istorici și etnologi, au manifestat interes și unii specialiști din domeniile sociologiei⁸², zootehniei⁸³, geografiei economice⁸⁴, folcloristicii⁸⁵ și lingvisticii⁸⁶, dar de cele mai multe ori cu rezultate parțiale⁸⁷. Investigațiile întreprinse de către istorici au urmărit câteva aspecte de fond: apariția, evoluția și caracterul rezervei feudale⁸⁸, gospodăria mănăstirească, boierească și țărănească⁸⁹, ocupațiile pastorale la nivelul întregului Principat⁹⁰ sau a unor zone geografice distincte⁹¹, a unor orașe⁹² și ocoale domnești⁹³, negoțul intern și extern cu vite și produse animaliere⁹⁴. Indicii interesante privind creșterea animalelor au rezultat și din studierea vestigiilor

arheologice⁹⁵. Cercetările efectuate în aceste direcții au demonstrat rolul deosebit de important al creșterii animalelor în ansamblul economiei Moldovei medievale și, în context, faptul că vitele constituiau averea mișcătoare cea mai însemnată a populației⁹⁶. Penuria de izvoare statistice – sămi, condici de venituri și cheltuieli, inventare de avere – nu a permis o cercetare amănunțită a economiei animaliere, ci numai abordări la nivel local. Aprecierile la nivel global făcute până în prezent sintetizează un număr restrâns de exemple zonale și locale. Dar chiar și în asemenea condiții, când informațiile de ordin cantitativ prezintă serioase lacune, putând cu greutate să fie integrate studiilor de sinteză, ele sunt extrem de utile pentru înțelegerea mecanismului de impunere fiscală. S-a observat în câteva rânduri că la stabilirea puterii fiscale a contribuabililor, deși era luată în calcul întreaga avere mișcătoare și nemișcătoare, ponderea cea mai mare o dețineau vitele, mai ales cele mari⁹⁷. Dacă cercetătorii ar fi procedat la coroborarea mai atentă a informațiilor fiscale cu cele de ordin economic privind structura averii pe diferite tipuri de gospodării, cu siguranță că această apreciere, în principiu justă, ar fi fost însoțită de o serie de precizări de natură să evite exagerările.

Dificultăți mari au fost întâmpinate în ce privește explicarea procesului de apariție a obligațiilor fiscale în natură, în muncă și în bani. Pentru perioada anterioară întemeierii statului discuția s-a purtat din lipsă de izvoare mai mult cu titlu de ipoteză, evidențiindu-se în mod deosebit necesitățile de apărare colectivă⁹⁸. Alexandru I. Gonța era de părere că inițial membrii obștilor sătești au consimțit, prin consens, să contribuie cu circa 10% din produse la întreținerea oștenilor și a cailor de luptă⁹⁹. Problema este mai bine cercetată pentru perioada de după constituirea statului feudal. În faza de început a statului moldovenesc – arată Ștefan Ștefănescu, Constantin C. Giurescu și C. Cihodaru – domnii își realizau cea mai mare parte a veniturilor pe seama domeniului personal și public, din zeciuielile cuvenite de la locuitorii satelor de ocol și de la orașeni, din taxe vamale, amenzi, ocne, pentru ca treptat, pe măsura reducerii domeniului domnesc și a instituirii regimului economic al dominației otomane, ponderea să cadă, în principal, pe impunerile fiscale directe¹⁰⁰.

Nu a existat, în general, o unitate de vederi în abordarea obligațiilor fiscale. A predominat mult timp maniera de prezentare schematică, la nivel global. Individualizări exprese privind criteriile de impunere, formele de plată, caracterul permanent sau temporar al impozitelor, destinația acestora s-au făcut mai ales în ultimii ani¹⁰¹. Pornindu-se de la ideea, în principiu justă, a asemănării între organizarea fiscală a Moldovei și cea a Țării Românești s-au eludat uneori, cu prea mare ușurință, elementele specifice fiecărui Principat. Judecându-se uneori mecanic situații particulare s-a ajuns la extinderea unor realități constatate în Țara Românească la Moldova, așa cum au procedat în câteva cazuri Aurel Cazacu și Petre P. Panaiteșcu¹⁰².

Aprecieri interesante, uneori chiar substanțiale, asupra obligațiilor fiscale întâlnim în studii care abordează mișcări sociale¹⁰³, reforme domnești vizând perfecționarea organizării administrației locale și centrale, funcții ale statului¹⁰⁴. De asemenea, cercetările orientate spre cunoașterea evoluției raporturilor economice moldo-otomane au ilustrat impactul puternic al cererilor Înaltei Porți – tribut, furnituri în vite și derivate animale, prestații cu vitele mari ș.a. – asupra politicii fiscale¹⁰⁵. S-a subliniat pe bună dreptate că stoarcerile de bani și de bunuri de către autoritățile imperiale otomane, sub cele mai diverse forme, au constituit cauza principală a înăsprii fiscalității prin introducerea de dări noi – permanente sau extraordinare – și sporirea arbitrară a cuantumului celor existente. Cercetările cu privire la imunități și privilegii au adus în discuție un evantai larg de aspecte: prerogativele domnului în materie fiscală, statutul fiscal al unor categorii sociale, așezări și instituții, criteriile de impunere și cele de acordare a privilegiilor, sistemul cislei și modul de funcționare al acesteia în privința averii mișcătoare, scutiri de dări, de taxe și de prestații ș.a.¹⁰⁶

În lucrările de sinteză, obligațiile fiscale sunt integrate tematic fie la organizarea instituțională internă, fie la viața social-economică. Descrierea dărilor, taxelor și prestațiilor în legătură cu practicarea creșterii vitelor s-a făcut adesea în mod sintetic și selectiv, după criterii neunitare¹⁰⁷. De regulă, în lucrările de sinteză ale istoricilor și juriștilor organizarea fiscală și obligațiile fiscale ocupă un spațiu restrâns în raport cu importanța lor. În esență această situație reflectă stadiul de ansamblu al cercetării: cunoașterea încă insuficientă a funcțiilor statului feudal, în mod deosebit a celei fiscale.

Cu diferite prilejuri s-a manifestat preocuparea pentru adâncirea investigațiilor prin efectuarea de analize speciale. Dacă pentru Țara Românească cele mai consistente cercetări privesc dările de repartiție, cu deosebire birul¹⁰⁸, pentru Moldova în schimb aria tematică este mai cuprinzătoare, atenția analiștilor fiind repartizată mai echilibrat pe diferitele categorii de sarcini fiscale. Evidențiem în această privință contribuțiile de substanță ale istoricilor Ioan Caproșu, Ștefan Ștefănescu, Aurel Cazacu, Alexandru Constantinescu, Constantin Cihodaru, Nicolae Grigoraș, Damaschin Mioc, Nicolae Stoicescu, Vasile Mihordea, Matei D. Vlad. În câteva rânduri au fost studiate global principalele obligații fiscale¹⁰⁹. O serie de cercetări au vizat distinct anumite obligații fiscale precum: steția¹¹⁰, pripasul¹¹¹, dările pe cai¹¹², văcăritul¹¹³, sulgiul și ialovița¹¹⁴, gorștina de oi și desetina de porci¹¹⁵, cunița, cornăritul și alâmul¹¹⁶. Nu au fost neglijate nici prestațiile în muncă cu vitele mari¹¹⁷ și anumite taxe și amenzi achitate, în mod obișnuit în natură (vite)¹¹⁸. De un real folos se dovedesc cercetările privind atribuțiile dregătorilor și agenților fiscali¹¹⁹. Studii speciale au fost dedicate, totodată, unor dări și prestații specifice altor sectoare economice, precum: cultura plantelor¹²⁰, viticultura¹²¹, albinăritul¹²², comerțul¹²³ ș.a. Pentru o serie de dări, taxe și prestații dispunem doar de simple mențiuni sau relatări fragmentare din care nu rezultă cu precizie caracteristicile de bază și evoluția lor în timp. În ultima vreme s-a acordat o atenție sporită cercetării structurilor fiscale ale Principatului. În această privință sunt de remarcă contribuțiile valoroase ale istoricilor Ștefan Ștefănescu, Ioan Caproșu și Gheorghe Pungă¹²⁴.

O tendință pozitivă manifestată în ultimii ani în cercetarea funcțiilor statului feudal, prin urmare și a fiscalității, o constituie înfăptuirea unei colaborări între diversele categorii de specialiști în măsură să conducă la o viziune mai largă, integratoare, asupra problematicii. Acest aspect este poate cel mai important întrucât numai studiul inter și multidisciplinar poate surprinde în mod adecvat, la adevărata dimensiune, fiscalitatea – domeniu de referință al politicii interne¹²⁵. Amplificarea cercetărilor în legătură cu fiscalitatea medievală prezintă un interes deosebit, prin aceasta creându-se posibilitatea cunoașterii mai aprofundate a societății românești, a structurilor ei economice, sociale și politice. Deși în ultimele decenii, activitatea de cercetare s-a adâncit continuu prin elaborarea unor studii valoroase atât analitice, cât și de sinteză, în istoriografia românească contemporană se resimte încă acut lipsa unor studii pentru anumite obligații fiscale. Numai odată cu aprofundarea componentelor structurale ale sistemului fiscal, se va putea trece la elaborarea unui studiu monografic complex, atât de necesar pentru cunoașterea temeinică a statului feudal și a funcțiilor sale. Succintul excurs întreprins de noi asupra unor aspecte istoriografice privind principalele probleme ale politicii fiscale promovate de domnii moldoveni în evul mediu ilustrează, credem, în mod elocvent, faptul că acest domeniu al cercetării continuă să fie un teren fertil de investigații.

NOTE

1. Max Weber, *Les savants et le politique*, trad. fr., Paris, Plon, 1959; Idem, *Economie et société*, trad. fr., Paris, Plon, 1971; Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. II, Ed. Meridiane, București, 1985 (subcapitolul *Statul invadator*); Immanuel Walersteinn, *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1992; Spyros Asdrachas, *Fiscalité et monétarisation dans les*

économies villageoises balkaniques IX-e – XV-e siècles, în *L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVI-e – XX-e siècles)*, Nice, 1981, p. 121-134; Ömer Lütfi Barkan, *The Price Revolution of the Sixteenth Century; A Turning Point in the Economic History of the Near East*, în "The International Journal of Middle East Studies", 6, 1975, nr. 1; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, vol. I, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988 (vezi capitolul II); Nicolae Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVII-lea*, Ed. Academiei RSR, București, 1971 (cap. III); *Istoria dreptului românesc* (coordonator Ioan Ceterchi), vol. I, Ed. Academiei RSR, București, 1980 (cap. VI); vol. II, Partea I, București, 1984 (cap. IV); Ioan Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la jumătatea sec. al XVIII-lea*, Universitatea "Al. I. Cuza" Iași, 1989; Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, București, 1971; *Condicla lui Constantin Mavrocordat*, Ediție de Cornelii Istrati, vol. I, Universitatea "Al. I. Cuza", Iași, 1985 (Introducere); Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, Ed. Militară, București, 1985 (cap. III-VI); Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în sec. al XVII-lea*, Ed. Enciclopedică, București, 1996 (cap. III); Idem, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul sec. al XVII-lea*, în "Revista istorică", serie nouă, tom. IV, nr. 5-6, 1993, p. 457-471.

2. Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. II, p. 195. A se vedea și comentariul lui Bogdan Murgescu din *Circulația monetară în Țările Române în sec. al XVII-lea*, p. 272-273.

3. Pe fondul cunoașterii extrem de lacunare a izvoarelor documentare, editarea de către Mihail Kogălniceanu în a doua jumătate a veacului al XIX-lea a principalelor cronicilor moldovenești, în cele două ediții binecunoscute, a creat un prim suport informațional pentru cercetarea fiscalității medievale (Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopiseștele Moldaviei și Valahiei*, Ediția a II-a, vol. I-III, București, 1872-1874).

4. Toate cronicile moldovenești din sec. XVII-XVIII și parțial cele din epoca slavonă înfățișează, cu mijloace specifice, aspecte ale politicii domnilor în sectoarele administrativ și fiscal. Unii cronicari s-au străduit să justifice măsurile de sporire a efectivului și cuantumului dărilor, alții, în schimb, le-au criticat cu asprime prin prisma intereselor personale sau a categoriilor sociale din care făceau parte. Pentru exemple în acest sens: M. Lazăr, *Considerații privind abuzurile săvârșite de stăpânii de moșii din Moldova în sec. al XVIII-lea*, în *SAL*, vol. XXXIII-XXXIV (1976), p. 190-198; Idem, *Creșterea animalelor în Moldova în sec. XVII-XVIII în viziunea cronicarilor*, în "Terra Nostra", vol. IV, București, 1981, p. 203-214; Valeriu Cristea, *Introducere în opera lui Ion Neculce*, Ed. Minerva, București, 1974, p. 89-110.

5. Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. Petre P. Panaitescu, București, 1958, passim; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Ed. Academiei RSR, București, 1973, p. 262; Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la zădăria lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, Ed. Junimea, Iași, 1976, p. 248.

6. Grigore Ureche, *op. cit.*, Dimitrie Cantemir, *op. cit.*; Nicolae Costin, *op. cit.*; Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Ediție Iorgu Iordan, București, 1975; *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1729* (Pseudo-Amiras), ed. Dan Simonescu, București, 1975; Nicolae Muste, *Letopiseșul Țării Moldovei de la domnia lui Istrati Dabija până la a treia domnie a lui Mihai Racoviță (1662-1729)*, în Mihail Kogălniceanu, *op. cit.*, tom. III, București, 1974; *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, Ed. Academiei RSR, București, 1965; Ioan Canta, *Letopiseșul Țării Moldovei de la a doua și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741-1769)*, în Mihail Kogălniceanu, *op. cit.*, tom. III, p. 183-193; Enachi Kogălniceanu, *Letopiseșul Țării Moldovei de la domnia întâia și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat*, în Mihail Kogălniceanu, *op. cit.*, tom. III.

7. Mihai Lazăr, *Creșterea vitelor în Moldova medievală în viziunea izvoarelor narative interne*, în "Suceava" - Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, tom. XX, 1993, p. 110-111.

8. Jean Louis Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux Provinces*, în N.T. Orășanu, *Istoria Moldovii și a României*, București, 1957; V.A. Urechia, *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierii lui Bandini de la 1646*, București, 1895; Nicolae Iorga, *Călători, ambasadori și misionari în țările noastre*, București, 1899; Pavel de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în țările române (1653-1658)*. Traducere de Emilia Cioran, București, 1900; A. D'Hauterive, *Memoire sur l'état de la Moldavie en 1787*, București, 1902; Nicolae Iorga, *Știri din veacul al XVIII-lea în țările noastre, după corespondențele diplomatice străine*, I, 1700-1750; II, 1750-1812, București, 1909, extras din AARMSI, seria II, tom. XXXII; Gheorghe Călinescu, *Alcuni misionari catolici italieni nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în *Diplomatarium italicum*, II, (1925), p. 1-223; Idem, *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, în *op. cit.*, (1930), p. 305-514; Constantin C. Giurescu, *Le voyage de Niccolò Barsi en Moldavie 1633*, Paris-București, 1925; Nicolae Iorga, *l'oyageur françois dans l'Orient européen*, Paris, 1928; Idem, *O nouă descriere a Moldovei în sec. al XVIII-lea, de un suedez*, în "Revista Istorică", XVI (1930), nr. 1-3, p. 1-28; nr. 3-4, p. 85-102; Andrei Antalfy, *Călătoria lui Evlya Celebi prin Moldova în 1659*, în BCIR, XII, 1932, p. 5-56; Fr. Babinger, *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les pays roumains du temps de Basile Lupu* (1652), în AARMSI, seria a II-a, tom. XVII (1935-1936), p. 141-189; Idem, *O relație neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie Vodă Ruset*, în AARMSI, seria III, tom. XIX (1937), p. 109-136; Petre P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930; Maria Găzdaru, Dimitrie Găzdaru, *Călători și geografii italieni în sec. XVII. Referințele lor despre țările românești*, în "Arhiva", XLVI (1939); Gheorghe Pascu, *Călători străini în Moldova și Muntenia în sec. al XVIII-lea: Carra, Bauer și Struve*, Iași, 1940; Gh. Ghinulescu, *Pietro Deotato e la sua relazione sulla Moldavia (1641)*, în *Diplomatarium italicum*, IV, (1939), p. 75-135; Gheorghe Gh. Beziconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947 ș.a.

9. Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. I-IV, București, 1928-1929. Vezi și ediția apărută în 1981 la Ed. Eminescu.
10. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre țările române*, vol. I-VIII, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1968-1983.
11. *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, Ed. Academiei RSR, București, 1973; Idem, *Țările Române în viziunea călătorilor englezi (a doua jumătate a sec. al XVII-lea și primele decenii ale celui de-al XVIII-lea)*, în SMIM, VI, 1973, p. 111-114.
12. *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei, descrisă de călătorii străini (sec. XV-XVIII)*, în SRdI, 21, 1968, nr. 5, p. 851-857.
13. *Imaginaea României prin călători*, vol. I (1716-1789), Ed. Sport-Turism, București, 1985; vol. II (1789-1821), București, 1986.
14. Mihai Lazăr, *Călători străini despre creșterea animalelor în Moldova în sec. XVII-XVIII*, în "Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani", vol. I/1978, p. 366.
15. *Călători străini despre țările Române*, vol. V, București, 1973, p. 80.
16. Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. II, București, 1928, p. 233.
17. Pentru evoluția cercetărilor în domeniul medievisticii vezi următoarele bibliografii: Ioan Bogdan, *Istoriografia românească și problemele ei actuale*, București, 1905; Petre P. Panaitescu, *Rûmanische Geschichteschreibung*, 1918-1942, în "Südost-Forschungen", München, 8 (1943), p. 69-109; Victor Chereșteșiu, Eugen Stănescu, Ion Ionașcu, *Despre dezvoltarea științei istorice în Republica Populară Română în deceniul 1944-1954*, în SRdI, 7 (1954), nr. 3, p. 161-172; Petre Constantinescu-Iași, *Realizările istoriografiei române între anii 1945-1955*, București, 1955; Andrei Oțetea, *Dezvoltarea științei istorice românești după 23 August 1944*, în SRdI, 12 (1959), p. 35-47; 1947-1962. *Cercetarea istoriei României în anii puterii populare*, în SRdI, 15 (1968); Andrei Oțetea, *L'étude de l'histoire du Moyen Age dans les années du pouvoir populaire*, în RRH, 3, (1964), nr. 3, p. 403-413; Constantin Șerban, *Medievistica românească în cele două decenii de la eliberare (1944-1964)*, în SAI, VII (1965), p. 341-365; Vasile Maciu, ș.a., *Introduction a l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, Ed. Academiei RPR, 1964; Robert Deutsch, *Istoricii și știința istorică din România (1944-1969)*, Ed. Științifică, București, 1970, p. 138-196; Ion Nestor, *Directions des recherches d'archéologie médiévale en Roumanie*, în RRH, 9, (1970), nr. 3, p. 403-413; *Bibliografia istorică a României*, vol. I-VII, Ed. Academiei Române, București, 1970-1990; Ștefan Ștefănescu, *Realizări și perspective în domeniul medievisticii românești*, în SMIM, vol. VI (1973), p. 9-18; Ion Negoiu și Radu Manolescu, *Cercetarea în domeniul istoriei medievale a României și universale*, în AUB, istorie, 22 (1973), nr. 1, p. 17-35; Ștefan Ștefănescu (coordonator științific), *Enciclopedia istoriografiei românești*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978; Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976; Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici, *Înfăptuiri și priorități în medievistica românească*, Rdl, 33 (1980), nr. 7-8, p. 1281-1376.
18. Constantin C. Giurescu, *Organizarea financiară a Țării Românești în epoca lui Mircea cel Bătrân*, în AARMSI, seria III, tom. VII (1927), p. 2
19. Amintim principalele documente statistice moldovenești din sec. al XVIII-lea care configurează politica fiscală a domnilor moldoveni:
 - *Condica de socoteli pe 1763-1764 a lui Grigore Vodă Callimachi* (DJAN - Iași, Fond Vistieria, Tr. 1768, op. 2018/1, 257 file), editată selectiv, cu unele adnotări, de Nicolae Iorga și Gheorghe Ghibănescu. Vezi Nicolae Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. II, București, 1903, p. 79-103; Gheorghe Ghibănescu, *Sama vistieriei Moldovei din 1763 (iunie-decembrie)*, în "Ioan Neculce". Buletinul Muzeului Municipal Iași, fasc. 5, 1925, p. 70-121; Idem, *Sămile vistieriei Moldovei pe lunile iulie și august 1654*, în "Ioan Neculce". Buletinul Muzeului Municipal Iași, fasc. 5, 1931
 - Gheorghe Ghibănescu, *Catastihul Iașilor din 1755*, în "Ioan Neculce". Buletinul Muzeului Municipal Iași, fasc. 1/1921.
 - *Moldova în epoca feudalizmului*, vol. VII/1-2, *Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774*, Ed. Știința, Chișinău, 1975 (sub redacția lui P.Gh. Dimitriev).
 - Dionisie Olinescu, *Tabela statistică a Bucovinei din 1775*, în BSRG, an. XVI (1895), trim. I și II, p. 238-254.
 - *Sama Vistieriei din Vreme Mării Sale Grigorie Alexandru Ghica Voievod - 1776, fiind vistier mare dumnealui Neculai Roset* (BAR, ms. rom. 359, 63 file).
 - *Sama Vistieriei Moldovei din 1754 a Măriei Sale Alexandru Constantin Voievod din slujbele scoasă de către Măria Sa, până la sfârșitul lui dec. 1784* (DJAN - Iași, Fond Vistieria, Tr. 1768, op. 2018/2, 40 file).
 - *Sama Măriei Sale Alexandru Ioan Mavrocordat Voievod - 1786* (DJAN - Iași, Fond Vistieria, Tr. 1768, op. 2018/3, 55 file).
 - O altă Samă din 1786 se referă la șferturi și începe cu luna iulie a acelui an (DJAN - Iași, Fond Vistieria, Tr. 1768, op. 2018/4); vezi și: Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 188-192-195.
 - *Analogon ci s-au făcut între Măria Sa Alexandru Ioan Voievod și Măria Sa Alexandru Constandin Voievoda (1784-1785)*, în Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 183-188.
 - *Catastih de dădii moldovenești (cca 1760)*, în Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. XXII, p. 97-139.
 - *Tabla de mazi i ruptași 1786, noiembrie 9* (BAR, mss. rom. 943).

- *Condică de dările la care au fost impuși mazili i ruptași din Moldova pe anii 1785-1786* (BAR, mss. rom. 944, 439 file).
- *Sama Mărie Sa Alexandru Constanđin Moruz în domnie dintăi 1792* (BAR, mss. rom. 882, 49 file); A. D. Xenopol, *Finanțiele în epoca fmarioșilor. Sămile Moldovii din anii 1777-1804*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", anul I, vol. I, București, 1882, p. 45-73; Sămile Vistieriei Moldovei din 1792 și 1795-1798 au fost publicate parțial și cu mici adnotări în afară de A.D. Xenopol (op. cit) și de Nicolae Iorga, în *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor Române*, în "Economia Națională", anul XXIV (1900), nr. 9-11.
- *Întăia Condică de orânduiei a lui Grigore Vodă Ghica, domnul Moldovei (1775)*, în Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. XXII, p. 1-44.
- P. Râșcanu, *Lefile și veniturile boierilor Moldovei în 1776*, Iași, 1887.
- Idem, *Socotelile veniturilor și cheltuielilor lui Alexandru C. Mavrocordat (Delibei) și ale succesurului său Alexandru I. Mavrocordat (Firares)*, pentru anii 1784-1787, în Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 196-206.
- Fl. D. Stănculescu, *Lefile boierilor Moldovei la 1795*, în RIR, MCMXLVI, vol. XVI, fasc. 3, p. 255-272.
- 20. DIR, A, Veac. XVI, vol. IV (1591-1600), București, 1952, p. 4-6; Constantin Turcu, *Cele mai vechi statistici moldovenesti*, în SCȘI, ist. an. VII, 1956, fasc. II, p. 74-76.
- 21. Vasile Băican, *Geografia Moldovei reflectată în documentele cartografice din secolul al XVIII-lea* Ed. Academiei Române, București, 1996, p. 59-60.
- 22. *Moldova în epoca feudalizmului*. vol. VII/1-2, *Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774*, Ed. Știința, Chișinău, 1975 (sub redacția lui P.Gh. Dimitriev).
- 23. P. Gh. Dimitriev, *Narodonaselenie Moldavii (Po materialam perepisei 1772-1773, 1774 i 1803 gg.)*, Izdatelstvo "Știința", Kișinev, 1973; Th. Codrescu, *Condică liudzilor pe 1803*, în *Uricariul*, vol. VII, p.242-377 și vol. VIII, p.242-368.
- 24. P. Gh. Dimitriev, *Narodonaselenie Moldavii (Po materialam perepisei 1772-1773, 1774 i 1803 gg.)*; I. S. Grosu și colab., *Istoria narodnogo hozeaisva Moldavskoi SSR (s drevneișih vremen do 1812 g.)*, Izdatelstvo "Știința", Kișinev, 1976; N. A. Mohov, *K voprosu o sootnoșenii zemledelia i skotovodstva v ekonomike Moldavii XII-XVIII vv.*, în "Ejegovodnik po agramoi istorii Vostocnoi Evropi, 1960", Kiev, 1962; P. V. Sovetov, *Razvitie feodalizma i krestiane Moldavii*, Izdatelstvo "Știința", Kișinev, 1980; D. M. Dragnev, *Seliskoe hozeaisvo feodalnoi Moldavii (konei XVII - naciolo XIX vv.)*, Kișinev, 1975.
- 25. Dimitrie Cantemir, *Principatus Moldaviae nova et accurata Descriptio. Delineante Principe Demetrio Cantemirio*, Amsterdam, 1737; George Vâlsan, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în AARMSI, seria III, tom. VI, Mem. 9, București, 1925-1926; F.G. Bawr, *Carte de la Moldavie pour servir a l'Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs...*, scara 1:288.000, Amsterdam, 1781; Hora von Otzelowitz, *Brouillon oder Original Aufnahms der fünf Moldauischen Districten, nemlich des Sutechwaer, Roman, Niamtz, Bakeu und Putnaer...* scara 1:28.800, 108 foi, 1. Achelet și 2 volume Descriere topografică anexă; Vasile Băican, op. cit.; Constantin Șerban, *Ținutul Suceava la sfârșitul sec. al XVIII-lea după un izvor inedit (unele aspecte economice și demografice)*, în "Codrul Cosminului", serie nouă, nr. 2(12), 1996, p. 358-379.
- 26. Vasile Băican, op. cit.; Ecaterina Negruți, *Structura demografică a orașelor și târgurilor din Moldova 1800-1859*, Fundația Academică "A. D. Xenopol", Iași, 1997.
- 27. Documentul este intitulat: "Catastih amintitor de toată gorștina oilor, câte oi s-au găsit la fiecă ținut și câți geșepi și casapi le-au luat, fie pe aspri noi, fie pe vechi" (DIR, A, veac XVI, vol. IV, p. 19-27); Constantin Turcu, *Cele mai vechi statistici moldovenesti*, în SCȘI, istorie, an VII (1956), fasc 2, p. 68-88.
- 28. Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. IV, p. 268.
- 29. *Ibidem*, vol. VI, p. 312; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XV, p. 189.
- 30. Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de vistierie din 1606*, în AIIA, Iași, vol. XXX, 1993, p. 253-277.
- 31. *Ibidem*.
- 32. O bună parte din aceste izvoare au fost editate începând de la jumătatea sec. al XIX-lea în colecții de documente și în reviste de specialitate binecunoscute medievistilor români.
- 33. Vezi mai ales: Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. V-VII, XVI, XIX, XXI și XX; Idem, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. 1-2, București, 1902-1903; Idem, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902; Idem, *Izvoade de cheltuieli, socoteli, diate*, în BCIR, vol. IV, 1925, p. 127-159 ș.a.
- 34. Nicolae Iorga, *O gospodărie moldovenească la 1777. După socotelile cronicarului Ioniță Canta*, în AARMSI, seria III, tom. VIII (1927-1928); Radu Rosetti, *Despre originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova*, AARMSI, seria III, tom. XXIX (1906-1907), București, 1907; Nicolae Corivan și Ilie Grămadă, *Despre gospodăria feudală în Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în SMIM, vol.V (1962), p. 257-279; Gheorghe Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul sec. al XVIII-lea până la legea rurală din 1864*, în SAI, vol. V (1963), p. 201-243; Constantin Turcu, loc. cit., p. 57-88; M. Grosu, *Valoarea documentară a condicilor de socoteli*, în SRdI, 23 (1970), nr. 1, p. 43-54; V. Mihoedea, *Maitres du sol et paysans dans les Principautés roumaines au XVIII-e siecle*, Bucarest, 1971; Corneliu Istrati, *Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie*

boierească din Moldova la mijlocul sec. al XVIII-lea, în CAM - Iași, 5, (1972), nr. 1, p. 123-132; I. Murariu, *Veniturile și cheltuielile unei familii boierești din Moldova între anii 1782-1789*, în "Carpica", Bacău, vol. VI (1973-1974), p. 107-113; Gh. Pungă, *Contribuții documentare privind evoluția târgului Ștefănești (sec. XV-XVII)*, în AIIA - Iași, vol. XV (1978), p. 283-296; Dumitru Agache, *Veniturile și cheltuielile mănăstirii Sfântul Spiridon din Iași între anii 1771-1823*, în AIIA - Iași, vol. XV (1978), p. 335-351; Gheorghe Sibechei, *Știri despre creșterea bovinelor în Moldova în sec. al XVIII-lea*, în CAM - Iași, 1 (1982), p. 145-149; Constantin Șerban, *Un document inedit privind recensământul bovinelor și cabalinelor din Moldova (sec. XVIII)*, în CAM - Iași, 3 (1986), p. 153-156; Idem, *Ținutul Suceava la sfârșitul sec. al XVIII-lea după un izvor inedit (unele aspecte economice și demografice)*, în "Codrul Cosminului", serie nouă, nr. 2(12), 1996, p. 358-379; Ioan Murariu, *Rezerva feudală și mărimea reală a clăcii pe moșia Cristinești (ținutul Dorohoi) în anul 1803*, în "Hierasus" - Anuarul Muzeului Județean Botoșani, 1979; Idem, *Veniturile și cheltuielile moșilor Bețești (ținutul Bacău) și Vadurile (ținutul Neamț) în perioada 1821-1824*, în "Carpica", Bacău, vol. XVIII-XIX (1986-1987), p. 367-376; Idem, *Pomicultura și legumicultura în Moldova sec. XVIII și începutul sec. XIX*, în CAM - Iași, 22, vol. II/1986, Iași, 1989, p. 145-149; Idem, *Documente privind prețurile unor mărfuri în Moldova la sfârșitul sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea*, în "Carpica", Bacău, vol. XXIV, 1993, p. 103-121; Idem, *Agricultura și zootehnia ținutului Herța până în anul 1940*, în vol. "Al XVI-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României", Giurgiu, 1996. De remarcat că unele studii ale harnicului cercetător băcăuan Ioan Murariu se termină în anexe cu publicarea în întregime a sânilor și documentelor folosite.

35. Editate de Ion Bogdan în BCIR, tom I, București, 1915, p. 217-279.

36. DJAN- Iași, Colecția "Manuscrise", mss. 1796; colecția "Documente", pach. 390/25-29, pach. 391/26; DJAN - Suceava, colecția "Documente", Mănăstirea Putna, II/43-52 ș.a..

37. Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 209-451.

38. Până în prezent din cele șase volume preconizate a fi editate au apărut numai trei volume. Celelalte trei volume, în curs de apariție la Tipografia Universității "Al. I. Cuza" din Iași, vor cuprinde, potrivit afirmației editorului, textul integral al Condiției structurate pe domenii (*Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție Cornelii Istrati, vol. I-III, Iași, 1985-1987).

39. BAR, mss. rom. 237, 959 file.

40. *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei*, București, 1873; Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu*, în SMIM, vol. V (1962), p. 352-503.

41. H. Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brâncoveanu după condica vistieriei*, în SMIM, I (1956), p. 213-232.

42. Melchisedec, P.S., *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman, după documente naționale române și streine, editate și inedite*, partea I, București, 1874, p. 38 și 121-123; Idem, *Chronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire. După documentele Episcopiei și ale documente ale țării*, București, 1869, p. 54-80.

43. P.S. Aurelian, *Schițe asupra stării economice a României în sec. al opt-spre-zecelea*, București, 1882 (cap. IX).

44. A.D. Xenopol, *Finanțele în epoca fanarioților. Sămile Moldovei din anii 1777-1804*, în loc. cit., p. 45-73. Practic este vorba de cel dintâi studiu competent întreprins asupra fiscalității moldovenești pe baza unor izvoare statistice oficiale. Sunt analizate sămile vistieriei domnești din anii 1777, 1783, 1786, 1795-1798, luându-se în calcul următoarele categorii de venituri: ale țării, ale domnului, ale doamnei, casa răsurilor și scutelnicii. Întâlnim exemple concrete care evidențiază pregnant venalitatea și corupția aparatului de stat, presiunea economică extraordinară exercitată de Imperiul Otoman.

45. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. II, București, 1986, p. 212-216 și vol. III, București, 1988, p. 474-478.

46. I. Brezoianu, *Vechele instituții ale României (1327-1866)*, București, 1882, p. 32, 56, 58, 112-113 și 155-157. Autorul consideră că dările pe cereale și animale erau percepute de regulă sub forma zeciuiei (p. 32).

47. C. Calmuschi, *Principalele dări ale Moldovei și Țării Românești mai ales în secolul al XVIII-lea*, Vaslui, 1891.

48. Leonida Colescu, *Sistemul de impozite în România în epoca Fanarioților*, în "Economia Națională", anul XXII, nr. 7, 10 și 12/1898; anul XXIII, nr. 1/1899. Autorul, în general bine informat, face totuși o serie de greșeli regretabile. El confundă, spre exemplu, gorștina cu taxa de vânzare a porcilor.

49. Vezi supra nota 19.

50. Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 209-451.

51. Idem, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. II, p. 79-133; Idem, *Sămile Vistieriei Moldovei din timpul lui Alexandru I. Mavrocordat (1786) și Alexandru I. Calimach (1795, 1796-1797)*, în "Economia Națională", XXV/1901; Idem, *Sămile Vistieriei Moldovei din anii 1784-1786*, în *Studii și documente*, vol. VI, p. 183-196; Gheorghe Ghibănescu, *Sama Vistieriei Moldovei din 1763 (iunie-decembrie)*, în loc. cit., p. 70-121; Idem, *Sămile Vistieriei Moldovei pe lunile iulie și august 1774*, în loc. cit..

52. Nicolae Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor Române*, în loc. cit.; Idem, *Studii și documente*, vol. V-VII, XIX, XXI și XXII; Idem, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I-II; Hurmuzaki (Colecția), Documente, Vol. X, ed. Nicolae Iorga, p. I-CXXXII; Nicolae Iorga, *Anciens documents de droit roumain. Avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, volume I, Paris-Bucarest, 1930, p. 35-46.

53. Nicolae Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, vol. III, București, 1906, p. 208-209; Idem, *Istoria românilor*, vol. VII, București, 1938, p. 62-70, 129-132, 133-138, 145-147; Idem, *Istoria românilor prin călători*, vol. I-IV, București, 1928-1929; Idem, *Developpement de la question rurale en Roumanie*, Iași, 1917; Idem, *Evolution de la question rurale en Roumanie jusqu'a la reforme agraire*, București, 1929.
54. Nicolae Iorga, *Opere economice*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982; Idem, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908.
55. Idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, vol. III, p. 77; Hurmuzaki (Colecția), Documente, vol. X, p. I-CXXXII.
56. Gheorghe Ghibănescu, *Sama Vistieriei Moldovei din 1763*, în *loc. cit.*, p. 89.
57. Idem, *Documente*, în "Ioan Neculce", Buletinul Muzeului municipal Iași, I (1921), fasc. I, p. 150.
58. Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, București, 1907, p. 281-289. Fiind preocupat de reliefaarea conținutului și caracterului relațiilor agrare, Radu Rosetti a abordat și unele aspecte de istorie administrativ-fiscală. Făcând o paralelă între obligațiile față de stăpânii de moșii și cele cu caracter fiscal, el ajungea la concluzia justă că în întreaga epocă medievală a prevalat renta centralizată de stat, adică fiscalitatea, care a fost resimțită mai ales de categoriile sociale neprivilegiate (*Ibidem*, p. 283). Dintre obligațiile fiscale în domeniul economiei zootehnice, Radu Rosetti menționează: gorștina, sulgiul, vâcărul, caii de olac și podvoadele, insistând asupra inovațiilor din sec. XVII-XVIII (*Ibidem*, p. 281-289). Radu Rosetti afirmă inexact că sulgiul ar data de la jumătatea sec. al XVII-lea (*Ibidem*, p. 283).
59. Gheorghe Panu, *Cercetări asupra stărei țăranilor în veacurile trecute*, vol. I, partea I, București, 1910, p. 300 și urm.
60. G. N. Leon, *Istoria economiei publice la români*, București, 1924, p. 98 și urm.
61. Gheorghe Zane, *Finanțe și statistici*, Iași, 1927, p. 33-45; Idem, *Economia Principatelor Române în perioada 1775-1831*, în Gheorghe Zane, *Studii*, Ed. Eminescu, București, 1980, p. 33-82.
62. Alexandru V. Boldur, *Contribuții la studiul istoriei românilor*, vol. I, *Epocile vechi*, Chișinău, 1937, p. 229.
63. Ștefan Meteș, *Păstori ardeleni în Principatele Române*, Arad, 1925.
64. Andrei Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821)*, extras din AARMSI, seria III, tom. VII, 1927, Mem. VI.
65. I. C. Băicoianu, *Geschichte der rumänischen Zollpolitik seit dem 14. Jahrhundert bis 1874*, Stuttgart, 1896; Hurmuzaki (Colecția), Documente, vol. X, ed. Nicolae Iorga, p. I-CXXXII; Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900; D.Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români*, București, 1908; Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I-II, București, 1925; Ion Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI Jahrhundert*, Gotha, 1911; Idem, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912; Gheorghe Ghibănescu, *Catastihul vâmlor Moldovei (1765)*, în "Ioan Neculce", Buletinul Muzeului municipal Iași, an. I (1922), fasc. II; N.A. Bogdan, *Din trecutul comerțului moldovenesc*, Iași, 1925; Th. Iordăchescu, *Evoluția politicii și legislației vamale a României de la 1408 la 1886*, vol. I, București, 1934; Gheron Netta, *Bălciurile în comerțul nostru*, București, 1939; Gheorghe Zane, *Economia Principatelor Române în perioada 1775-1831*, în *op. cit.*, p. 33-82; Nicolae Iorga, *Opere economice*, p. 19-150 (*Negoțurile și meșteșugurile în trecutul românesc*), p. 303-426 (*Istoria comerțului cu Orientul*), p. 427-780 (*Istoria comerțului românesc*); Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, vol. I, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988; Idem, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, vol. II, Ed. Universității "Al. I. Cuza" Iași, 1994; C.A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova. De la începutul sec. al XVIII-lea până la 1850*, Chișinău, Universitas, 1992.
66. N. Lăbușcă, *Despre cimiță*, Iași, 1925. Se insistă, în mod deosebit, asupra accepțiunii juridice a termenului, lăsându-se pe un plan secundar cea de ordin fiscal.
67. I. Vlădescu, *Despre dări și impozite. I. Birul*, București, 1925.
68. V. Pântea, *Impozite, taxe și amenzi moldovenesti până la 1504*, în "Cercetări istorice", an X-XII (1932-1936), nr. 2, p. 216-225 și an. XIII-XVI (1940), p. 134-161. Încercând o clasificare a principalelor obligații fiscale moldovenesti, Virgil Pântea nu face demarcația necesară între dări și prestații (*Ibidem*, în "Cercetări istorice", an X-XII, nr. 2, p. 216; an. XIII-XVI, p. 149-150).
69. Ilie Minea, *Reforma lui Constantin Mavrocordat*, în "Cercetări istorice", II-III (1925-1927), Iași, 1927, p. 97-248; Idem, *Banii calului*, în "Cercetări istorice", II-III (1926-1927), p. 258-259.
70. C. A. Stoide, *Despre sulgiu și ialoviță*, în vol. colectiv: *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 493-502. Sulgiul a fost inițial - afirmă C.A. Stoide - o dare impusă pe țăranime, iar mai târziu, pentru acoperirea necesităților mereu în creștere de carne ale curții domnești și ale armatei s-a adăugat și ialovița care ar fi fost percepută doar de la curteni (*Ibidem*, în *loc. cit.*, p. 498).
71. I.C. Filitti, *Considerații generale despre vechea organizare fiscală a Principatelor Române până la Regulamentul organic*, extras din "Analele economice și statistice", nr. 1-3 (1935), București, 1935; Idem, *Despre reforma fiscală a lui Constantin vodă Mavrocordat*, extras din "Analele economice și statistice", nr. 5-6 (1928), București, 1928.
72. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, partea a II-a, București, 1937, p. 564-573; vol. III, partea I, București, 1944, p. 146-147 și 214-269; vol. III, partea a II-a, București, 1946, p. 460 și 633-708.

73. I.C. Filitti, *Considerații generale despre vechea organizare fiscală a Principatelor Române până la Regulamentul organic*, p. 18.
74. *Ibidem*.
75. *Ibidem*, p. 46.
76. Constantin C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în sec. XIV-XV*, București, 1925; Idem, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în sec. XIV-XV*, Vălenii de Munte, 1926.
77. Idem, *Două vechi obligații fiscale românești: cărăturile pe cai și podvoadele cu boi*, în RIR, XVI (1946), fasc. III, p. 229-232.
78. Idem, *Organizarea financiară a Țării Românești în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București, 1927.
79. Idem, *Istoria românilor*, vol. II, partea a II-a, p. 567-569.
80. Vezi pentru aceasta, mai pe larg: Mihai Lazăr, *Din istoriografia românească privind creșterea animalelor în Moldova în epoca medievală*, în CAM - Iași, 2/1979, p. 145-148; Idem, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea geografilor, etnografilor, sociologilor și filologilor*, în "Suceava", Anuarul Muzeului Județean, vol. XIII-XIV (1986-1987), p. 161-170; Idem, *Locul și rolul creșterii vitelor în economia Moldovei medievale*, în "Codrul Cosminului", Suceava, serie nouă, nr. 2(12), 1996, p. 82-102.
81. N. Dunăre, *Problema cercetării etnografice a păstoritului*, în SCIC, 1956, nr. 1-4, p. 173-176; Idem, *Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul României*, în AMET, 1965-1967, Cluj, 1969, p. 115-138; I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, Editura Științifică, 1973, p. 256-290; Valer Butură, *Etnografia poporului român*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 201-241; Idem, *Aspecte etnografice ale păstoritului în Moldova de sud*, în REF, X (1965), nr. 1, p. 81-88; Idem, *Noțiunea de "mocan" în păstoritul românesc*, în REF, IX (1964), p. 143-158; Gheorghe Iordache, *Ocupații tradiționale pe teritoriul României. Studiu etnologic*, Ed. Scrisul românesc, Craiova, vol. I, 1985, p. 9-90, vol. II, 1986, p. 7-179.
82. H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, Ed. Academiei RPR, vol. I-III, București, p. 1958-1965; *Peysages et peuplement rural en Roumanie*, în NEH, III, (1965); Idem, *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1968; Idem, *Studii de sociologie istorică*, București, 1973; Traian Herseni, *Teoria generală a vieții sociale*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
83. Gheorghe Georgescu, *Creșterea bovinelor în România înainte de 1944*, în *Zootehnia României. Bovine*, Ed. Academiei RSR, București, 1973; V. Gligor, A. Radu, M. Stănculescu, *Zootehnia Românească. Porcine*, Ed. Academiei RSR, București, 1974. În general, studiile de acest gen conțin puține date cu caracter istoric.
84. M. Apăvăloaie, *Unele aspecte economico-geografice privind sectorul zootehnic din bazinul mijlociu și superior al Moldovei*, în AȘUI, s. II, c. XVI (1979), p. 151-154; Idem, *Economia pastorală în bazinul Trotușului*, în AȘUI, s. II, b, XV (1968), p. 179-183; M. Apăvăloaie și V. Giosu, *Contribuții geografice economice asupra păstoritului în partea de sud a Carpaților Moldovei*, în AȘUI, s. II, b, XIII (1967), p. 189-192; D. Chiriac, *Considerații geografico-economice asupra păstoritului în Țara Dornelor*, în AȘUI, s. II, b, XII (1976), p. 203-206; Vulcu Bujor, *reflectarea activității economice în terminologia pastorală locală*, în "Comunicări de geografie", VI, (1968); V. Băcănar, *Date geografice asupra evoluției modului de folosire a terenurilor agricole din Vrancea (perioada dintre sec. al XV-lea și al XIX-lea)*, în "Comunicări de geografie", București, IX, 1969, p.95-96, 98, 100 și 104.
85. Octavian Buhociu, *Folclorul de iarnă, ziorile și poezia păstorească*, București, Ed. Minerva, 1979; V. Adăscăliței, I.N. Ciubotaru, *Folclor din ținutul Rădăuților*, Suceava, 1969; Stelian Cârsteanu, *Folclor din Moldova de sus*, în *Folclor din Moldova*, vol. II, București, 1969; Adrian Fochi, *Miorița. Tipologie. Circulație. Geneze. Texte*, Ed. Academiei RPR, București, 1964.
86. Ion Popescu-Sireteanu, *Contribuții la cunoașterea terminologiei păstorești în limba română*, Iași, 1980, p. 1-15, 179-182; *Istoria limbii române*, Ed. Academiei RPR, vol. II-III, București, 1962; vol. IV-VI, Ed. Științifică, București, 1966; G. Giuglea, *Elemente pentru a cunoaște istoria formării limbii și poporului român. Problema alimentației vitelor și a omului la daco-romani*, în "Cercetări de lingvistică", III (1958), p. 53-62.
87. Nu există până în prezent studii cu caracter interdisciplinar dedicate acestei ramuri economice. Majoritatea cercetărilor s-au axat, în special, pe păstorit. Vezi și: Mihai Lazăr, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea geografilor, etnografilor, sociologilor și filologilor*, în *loc. cit.*, p. 161-170; Idem, *Păstoritul în economia Moldovei medievale. Câteva repere bibliografice*, în "Studii și comunicări științifice" (Științe umaniste), Bacău, 1987, p. 89-94; Idem, *Locul și rolul creșterii vitelor în economia Moldovei medievale*, în *loc. cit.*, p. 82-102.
88. C. Cihodaru, *Forme de proprietate feudală în Moldova*, în SCȘI, s. III (științe sociale), VI (1955), fasc. 3-4, p. 1-30; Idem, *Branștile și problema apariției rezervei senioriale în Moldova*, în AȘUI, istorie, III (1957), fasc. 1-2, p. 30-51; Idem, *Satele din regiunea Hangu-Bicaz în secolele XIV-XVIII*, în AȘUI, istorie, XII (1966), p. 1-30; Idem, *Satele din regiunea Hangu-Bicaz la sfârșitul sec. al XVIII-lea și prima jumătate a sec. al XIX-lea*, în AȘUI, istorie, XIII, (1967), p. 1-47; Petre P. Panaiteanu, *Producția și viața economică*, în Valeria Costăchel, Petre P. Panaiteanu, Aurel Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Ed. Științifică, București, 1957, p. 15-76; Valeria Costăchel, *Unele considerații privind rezerva seniorială în Țara Românească și Moldova în sec. XV*, în AUB, București, istorie, X, (1961), nr. 20, p. 25-36; Gheorghe Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul sec. al XVIII-lea până la legea rurală din 1864*, în SAI, vol. V (1963), p. 201-243; Idem, *Domeniul feudal în Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Ed. Junimea, Iași, 1975; D. M. Dragnev, *Selskoie hoziaistvo feodalnoi Moldavii (koneț XVII-nacealo XIX vv.)*, Kișinev, 1975.

89. Nicolae Corivan, Ilie Grămadă, *Despre gospodăria feudală din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în SMIM, vol. V (1962), p. 257-279; Gheorghe Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul sec. al XVIII-lea până la legea rurală din 1864*, în SAI, V (1963), p. 201-243; Corneliu Istrati, *Despre diferențierea țăranimii clăcașe în regiunea de munte a Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în SCȘI, istorie, XII (1961), fasc. I, p. 117-132; Idem, *Despre gospodăria moșierească din zona de munte a Moldovei la mijlocul sec. al XIX-lea*, în AIIA - Iași, vol. VII (1971), p. 245-260; Idem, *Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie boierească din Moldova la mijlocul sec. al XVIII-lea*, în CAM - Iași, 5 (1972), nr. 1, p. 123-132; Idem, *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei*, în CAM - Iași, 6 (1973), nr. 4, p. 143-148; Ioan Murariu, *Veniturile și cheltuielile unei familii boierești din Moldova între anii 1782-1789*, în "Carpica", Bacău, vol. VI (1973-1974), p. 107-113; Dumitru Agache, *Veniturile și cheltuielile Mănăstirii Sfântul Spiridon din Iași între anii 1771-1823*, în AIIA-Iași, vol. XV (1978), p. 335-351; V. Mihoș, *Relațiile agrare din sec. al XVIII-lea în Moldova*, Ed. Academiei RSR, București, 1968; Idem, *Maitres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines en XVIII-e siècle*, Bucarest, 1971; Sergiu Columbeanu, *Probleme ale economiei agrare în sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea în Țările Române*, în "Studii și materiale economice", București, vol. I-II, 1968, p. 175-180; F.A. Grecul, *Agrară și oțosenia în Moldavia v. XVII - primele două decenii ale sec. al XVIII-lea*, P.V. Sovetov, *Razviziie feudalizma i krestianstva Moldavii* (Ocerki istorii renty v XVII - naceale XVIII v.), Kișinev, 1980.

90. Ion Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, vol. II, Ed. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1994 (capitolul II), p. 85-151; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Ed. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1994 (cap. IV); M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călători străini (sec. XV-XVII)*, în SRdI, 21 (1968), nr. 5, p. 851-857; C. Istrati, *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei*, în CAM - Iași, an VI, (1973), nr. 4, p. 143-148; P.P. Panaitescu, *Producția și viața economică*, în vol. *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, p. 15-28; C. C. Giurescu, *Caracterul vechii economii românești*, în C.C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, Ed. Albatros, București, 1977, p. 23-31; Gh. Sibechi, *Știri despre creșterea bovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în CAM - Iași, nr. 1 (1982), p. 145-149; Idem, *Câteva aspecte din creșterea cabalinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în CAM - Iași, nr. 4 (1983), p. 131-155; Idem, *Note despre creșterea ovinelor în Moldova în secolele XV-XVIII*, în CAM - Iași nr. 2/1984, p. 149-152; Mihai Lazăr, *Creșterea animalelor în Moldova în secolele XVII-XVIII în viziunea cronicarilor*, în "Terra Nostra", IV, 1981, p. 203-214.

91. Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, vol. I (capitolul IV); Idem, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești* (cap. II); Gh. Pungă, *O scutură domnească din vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, în ASUI, serie nouă, istorie, tom XXX (1984), p. 43-49; C. Istrati, *Despre gospodăria moșierească din zona de munte a Moldovei la mijlocul sec. al XIX-lea*, în loc. cit., p. 245-260; T. Balan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, Ed. Științifică, București, 1960; Octav Monoranu, Emil I. Emandi, *Aspecte ale economiei agricole medievale în așezările din Podișul Sucevei (sec. XIV-XVII)*, în "Suceava" - Anuarul Muzeului Județean, VI-VII (1979-1980), p. 77-98; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (sec. XV-XVII)*, Ed. Academiei RSR, București, 1982.

92. Ion Toderașcu, *Unele precizări în legătură cu hotarul și istoria târgurilor din Moldova (sec. XV-XVIII)*, în ASUI, XII (1966), p. 153-163; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri, până la 1821*, Ed. Junimea, Iași, 1974; C. Cihodaru, Gh. Platon (redactori responsabili), *Istoria orașului Iași*, vol. I, Ed. Junimea, Iași, 1980, p. 67, 69-71, 95-96, 102, 146-149, 421, 441-442; Mircea D. Matei, *Observații în legătură cu raporturile economice dintre orașele medievale și satele situate în împrejurimile acestora (Realități din Țara Românească și Moldova)*, în SCIVA, 39 (1978), nr. 3, p. 367; Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, Ed. Junimea, Iași, vol. I, 1980, p. 39, 43-44, 75; vol. II, 1984, p. 43, 49-51, 133-140 și 250; Gh. Pungă, *Contribuții documentare privind evoluția târgului Ștefănești (sec. XV-XVII)*, în AIIA Iași, XV (1978), p. 283-296; Idem, *Noi contribuții la istoria târgului Ștefănești (sec. XVII - mijlocul sec. XIX)*, în AIIA Iași, XVII (1980), p. 321-344; Paul Păltănea, *Știri despre economia orașului Galați în sec. al XV-lea și al XVI-lea*, în "Danubius", Galați, V (1971), p. 101-114; *Istoria orașului Roman (1292-1992)*, Societatea Culturală "Roman-600", Roman, 1992, p. 53-104; Vasile Neamțu, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Editura Universității "Al. I. Cuza" Iași, 1997, p. 85-148; Paul Păltănea, *Istoria Orașului Galați de la origini până la 1918*, Editura Porto-Franco, Partea I, Galați, 1994, p. 41-227.

93. Gh. Sibechi, *Contribuții privitoare la unele aspecte economice din ocoalele domnești ale Moldovei în secolele XV-XVII*, în "Studii și comunicări", Muzeul Județean de istorie și etnografie Vrancea, Focșani, 1979, p. 45-59.

94. Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, vol. I, Cap. IV, *Comunitatea economică a țărilor române*; V. Neamțu, *Comerțul cu piei și prelucrarea lor în Moldova în sec. XV-XVII*, în SCȘI, 2 (1951), nr. 1-2, p. 531-549; C. Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieții interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat (sec. XV-XVIII)*, în SRdI, 17 (1964), nr. 1, p. 27-44, N. Corivan, I. Grămadă, *op.cit.*, p. 257-279; Șt. Olteanu, *Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. X-XIV*, în SRdI, 22 (1969), nr. 5, p. 849-874; Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*, în SMIM, IV (1960), p. 273-306; Idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, în SRdI, XXI (1968), nr. 1, p. 29-51; A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, Ed. Academiei RSR, București, 1978, p. 39-48; Paul Păltănea, *Informații privind comerțul orașului Galați în sec. al XVI-lea*, în AIIA - Iași, IX (1972), p. 145-157; Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec.*

XIV-XVII), București, 1965; M. Dan, S. Goldemberg, *Bistrița în sec. al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova*, în SUBB, seria Historia, 1964, fasc. 2, p. 22-83; Octav Monoranu, Emil I. Emandi, *Unele aspecte ale relațiilor comerciale dintre Bistrița și ținutul Sucevei în evul mediu*, în "Suceava" – Anuarul Muzeului Județean, V (1978), p. 253-268; I. Murariu, *Comerțul intern al Moldovei la sfârșitul sec. al XVII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea. Rezumatul tezei de doctorat*, Iași, 1978; D. Agache, *op. cit.*, p. 335-351; Veniamin Ciobanu, *Aspecte ale relațiilor comerciale dintre Moldova și Polonia din secolul al XVIII-lea*, în AIIA – Iași, VIII (1971), p. 119-144; I. Murariu, *Iarmaroace și târguri săptămânale în Moldova (1774-1832)*, în "Hierasus", 1981, p. 137-145; Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (sec. XIV-XVII). Drum și stat*, în SMIM, X (1983), p. 9-56; Bogdan Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în RdI, tom. 41, nr. 5 (1981), p. 514-524 și nr. 6 (1988), p. 587-596; Nistor Ciocan, *Negoț și negustori în Moldova veacului XVII*, în AIIA – Iași, XXV/1 (1988), p. 293-305; E.M. Podgradskaia, *Torgovîe sviazi Moldavii s Livonom v XVI-XVII vekah*, Kișinev, 1968.

95. Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 39, 43-45, 66, 90-91 și 95; vol. II, p. 45, 49-51, 133-140 și 200; Dan Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din sec. 17-XI e.n.*, în "Terra Nostra", vol. III (1973), p. 223-232; Ștefan Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. X-XIV*, în "Terra Nostra", II (1971), p. 31-43; Idem, *Societatea românească la cumpănă de milenii (sec. VIII-XI)*, București, 1983, p. 58-77; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (sec. XI-XVII)*, passim; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, Octav Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (sec. XIV-XVII)*, Suceava, 1982; Mugur Andronic, *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul sec. al XVIII-lea*, Tipografia "Dosoftei", Iași, 1997.

96. C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Ed. Junimea, Iași, 1984, p. 93-95; Idem, *Note și discuții pe marginea vol. Viața feudală*, în SCȘI, istorie, IX (1958), fasc. 1-2, p. 163-177; Iuliu Ciubotaru, *Așezămintele agrare moldovenești (1766-1832)*, în AIIA – Iași, vol. V (1968), p. 88; Nicolae Corivan, Ilie Grămadă, *op. cit.*, p. 257-279; Constantin C. Giurescu, *Caracterul vechii economii românești*, în *op. cit.*, p. 23-31; Corneliu Istrati, *Despre gospodăria moșierească din zona de munte a Moldovei la mijlocul sec. al XIX-lea*, în AIIA – Iași, vol. VII (1971), p. 248-249; V. Mihordea, *Relațiile agrare din sec. al XVIII în Moldova*, p. 271; P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 16-23 și 26-27.

97. Aurel Cazacu, *Veniturile țării și ale domniei*, în vol. *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XIX)*, p. 359-361; Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1632*, în SMIM, II (1957), p. 49-116; Idem, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în sec. al XVI-lea*, în SMIM, V (1962), p. 151-179; *Istoria dreptului românesc* (coordonator Ioan Ceterchi), Ed. Academiei RSR, vol. I, București, 1980, p. 338-441; Nicolae Grigoraș, *Instituții feudale în Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Ed. Academiei RSR, București, 1971, p. 127; Idem, *Dăriile în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (III)*, în "Cercetări istorice", serie nouă, vol. XIV-XV (1983-1984), p. 153; Florin Constantin, *Constantin Mavrocordat*, Ed. Militară, București, 1985, p. 95-118; Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova Medievală. Instituțiile*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 339-341.

98. Alexandru I. Gonța, *op. cit.*, p. 291-295; Nicolae Grigoraș, *Dăriile personale ale populației din Țara Românească a Moldovei și dările în bani pentru turci de la întemeierea statului și până la reforma lui Constantin Mavrocordat (1359-1741)*, partea I, în "Cercetări istorice", serie nouă, vol. XI (1980), p. 301-302.

99. Alexandru I. Gonța, *op. cit.*, p. 291-295.

100. C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, p. 78-79, 82-85, 89, 124-134, 172-173 și 182-184; Idem, *Acte false în colecția Documente privind istoria României. Seria A. Moldova (I)*, în AIIA – Iași, vol. XXIII (1986), p. 420.

101. Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României, Partea I-a. Principatele Române. Originea și afirmarea lor*, București, 1991, p. 197-198; Idem, *Istoria medie a României, Partea a II-a. Principatele Române. Sec. XIV-XVII*, București, 1992, p. 43-44; Idem, *Istoria românilor de la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, Ed. Universității din București, 1996, (vezi cap. I, *Societate și economie*, p. 15-46 și cap. II, *Guvernanță și societate*, p. 47-84); Idem, *Les structures économiques dans les Principautés Roumaines aux XIV-e – XVII-e siècles. Le régime fiscal rural*, în "Nouvelles études d'histoire". Publiee à l'occasion du XVIII-e Congrès International des Sciences Historiques, Montreal, 1995, Ed. Academiei Române, 1995, p. 25-30; Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de visterie din 1606*, în AIIA – Iași, vol. XXX, 1993, p. 253-277; Florin Constantin, *Constantin Mavrocordat*, p. 95-118; N. Grigoraș, *Dăriile personale ale populației din Țara Românească a Moldovei...*, în *loc. cit.*, p. 299-300; *Istoria dreptului românesc* (coordonator Ioan Ceterchi), vol. I, cap. VI, *Organizarea fiscală*, elaborat de D. Mioc, VI. Hanga și N. Grigoraș, p. 327-351.

102. În volumul colectiv *Viața feudală...*, p. 23, 359, 362-364, 366 și 370.

103. Ștefan Ștefănescu, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, Ed. Universității din București, 1996; I. Caproșu, *Despre politica internă a lui Radu Mihnea și răscoalele țărănești din prima lui domnie în Moldova (1616-1619)*, în SCȘI, istorie, 13 (1962), nr. 1, p. 81-104; C. Cihodaru, *Răscoala din anul 1653 din Moldova*, în AȘUI, istorie-filologie, 14 (1960), p. 103-109; N. Grigoraș, *Marea răscoală populară din Moldova dintre 1671-1672*, în SCȘI, istorie, 13, (1962), nr. 2, p. 209-239; Idem, *Starea vecinilor din Moldova între anii 1626-1630 și răscoala lor*, în SCȘI, istorie-filologie, 5 (1954), nr. 3-4, p. 419-438; V. Neamțu, *Răscoala din Moldova din primăvara anului 1633*, în AȘUI, științe sociale, II (1956), fasc. 1-2, p. 19-34; Idem, *Frământări sociale în orașul Iași în primele*

decenii ale secolului al XVII-lea, în AȘUI, istorie-filologie, 9 (1963), p. 57-69; C. Șerban, *Noi contribuții la istoria luptei târgoveților și orășenilor moldoveni împotriva asupririlor feudale în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în SAI, IV (1962), p. 73-93.

104. N. Corivan, *Aplicarea așezământului fiscal al lui Constantin Mavrocordat privitor la perceperea birului (1741-1743)*, în SCȘI, istorie, VI (1955), nr. 3-4, p. 51-76; Ariadna Camariano-Cioran, *Măsurile fiscale și administrative în Moldova (1753-1754)*, în SMIM, vol. V (1962), p. 505-528; Damaschin Mioc, *Les assemblées d'Etats et la fiscalité en Valachie et en Moldavie*, în RRH, vol. 5 (1966), 2, p. 197-233; V. Mihordea, *Les règlements fiscaux édités par Constantin Mavrocordat en Valachie*, în RRH, IX, (1971), p. 267-291; Idem, *La crise du régime fiscal des Principautés Roumaines en XVIII-e siècle*, în NEH, IV (1970), p. 121-132; Florin Constantiniu, *Reformele lui Constantin Mavrocordat în Moldova și Țara Românească*, în SAI, XX, 1972, p. 28-35; Idem, *Constantin Mavrocordat*, p. 79-105; Idem, *Instaurarea regimului fanariot în Moldova și Țara Românească și trăsăturile sale caracteristice*, în SAI, vol. XLV-XLVI (1982), p. 222-223; Nicolae Grigoraș, *Reformele cu caracter administrativ din Moldova ale lui Constantin Mavrocordat*, în "Cercetări istorice", serie nouă, vol. VII (1976), p. 123-164; *Istoria dreptului românesc* (coordonator Ioan Ceterchi), vol. I, cap. VI, secțiunea a V-a, p. 348-351; Nicolae Stoicescu, *Dictionar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1971; Idem, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova în sec. XIV-XVII*, București, 1968.

105. Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, p. 115-119; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *A propos d'un firman du sultan Mustafa III. Contribution à l'étude des rapports d'économie dirigée turco-roumaine au XVIII-e siècle*, în "Balcania", VII (1944), nr. 2, p. 363-391; M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XVIII*, în SMIM, 2 (1957), p. 7-47; T. Gemil, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea*, în Rdl, 30 (1977), nr. 8, p. 1433-1446; N. Grigoraș, *Obligațiile în muncă față de stat și turci ale populației din Moldova (sec. XVI-XVIII)*, SRdl, 18 (1965), nr. 4, p. 895-913; C.C. Giurescu, *Despre caracterul relațiilor dintre români și turci*, în C. C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, p. 87-122; M. Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte Ottomane jusqu'au début du XVIII-e siècle d'après les sources turques*, în "Revue des études Islamiques", 1 (1969), p. 49-80; M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului XVII*, în Rdl, 32 (1979), nr. 9, p. 1731-1865; Idem, *Obligațiile militare, în muncă și în transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVII*, în AUB, istorie, 28 (1979), p. 99-109; Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711-1829). Documente turcești*, București, 1984 (vezi capitolul introductiv) ș.a.

106. Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României. Partea I. Principatele Române. Originea și afirmarea lor*, p. 97-108; Idem, *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principatele Române. Secolele XVII-XVIII*, p. 35-38 și 43-44; Idem, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, p. 15-46 și 47-84; Idem, *Les structures économiques dans les Principautés Roumaines aux XVII-e – XVIII-e siècles. Le régime fiscal rural*, în loc. cit., p. 25-30; Valeria Costăchel, *Les immunités dans les Principautés Roumaines en XVI-ème et XVII-ème siècles*, București, 1943; Gh. Brătianu, *Servage de la glebe et regime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, în "Études byzantines d'histoire économique et sociale" Paris, 1938, p. 243-246; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, p. 115-135; Al. I. Gonța, op. cit., p. 267-321; Idem, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenesti în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în BOR, LXXV (1957), p. 438-455; C. Turcu, *Biserica și fiscalitatea feudală*, în MMS, XXXVIII (1962), nr. 1-2, p. 58-61; N. Grigoraș, *Imunitățile și privilegiile fiscale în Moldova (de la întemeierea statului și până în secolul al XVIII-lea)*, în Rdl, 27 (1974), nr. 1, p. 55-77; Idem, *Privilegiile fiscale în Moldova (1741-1821) (I-II)*, în AIIA – Iași, XV (1977), p. 41-53 și XVIII (1981), p. 183-200; Idem, *Dările în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741*, în "Cercetări istorice", serie nouă, XII-XIII, (1981-1982), p. 317-341 și XIV-XV (1983-1984), p. 153-172; V. Mihordea, *La crise du régime fiscal des Principautés Roumaines du XVIII-e siècle*, în NEH, 4 (1970), p. 121-132; Idem, *Obligațiile locuitorilor dependenți: rumâni și vecinii, față de vistierie*, în SRdl, 25 (1973), nr. 1, p. 61-80; Damaschin Mioc, *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie (XV-e – XVIII-e siècle)*, în RRH, V (1966), nr. 2, p. 198-233; Nicolae Stoicescu, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic*, în BOR, 89 (1971), nr. 3-4, p. 335-354; Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV-XVIII)*, Ed. Academiei RSR, București, 1973; Idem, *Ruptura, o instituție caracteristică regimului fiscal al satelor de colonizare din Țara Românească și Moldova (secolele XVII-XVIII)*, în RA, XII (1969), nr. 2, p. 71-86; Idem, *Le régime fiscal et administratif dans les villages de colonisation de Valachie et de Moldavie en XVIII-e siècle*, în RRH, X (1971), 6, p. 1013-1026; A. Oțetea, op. cit., p. 101-104; I. Murariu, *Obligațiile și privilegiile negustorilor din Moldova între 1774 și 1832*, în "Memoria Antiquitatis", Piatra Neamț, vol. IX-XI (1977-1979), p. 341-346.

107. Al. Șesan, Gh. Țiplea, Gh. Vasilescu, N. Popa, *Impozitele și taxele de la populație*, București, 1957, p. 477; *Istoria României*, Ed. Academiei RPR, București, vol. II, 1962, p. 874-880; vol. III, 1964, p. 86-92, 349-350, 400-402, 436 și 447-449; Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cihodaru, Gh. Georgescu-Buzău, *Istoria medie a României. Partea I (sec. al X-lea – sfârșitul sec. al XVI-lea)*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1966, p. 137-138; C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, vol. II, passim.

108. D. Mioc, *Originea și funcțiile birului în Țara Românească până la sfârșitul sec. al XV-lea*, în SRdl, 1 (1954), p. 641-662; Idem, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1632*, în SMIM, II (1957), p. 48-111; Idem, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab*, în SRdl, XII (1959), nr. 2, p. 53-85; Idem, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în SMIM, V

(1962), p. 151-173; Idem, *La montant du "bir" en Valachie en XVI-e siècle*, în RRH, 2 (1963), nr. 1, p. 73-99; Idem, *La repartition des charges fiscales et les poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVI-e siècle en Valachie*, în vol. *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'Etat (De Velasting in hat raam van Stad en Staat)*, Bruxelles, 1966, p. 296-326.

109. Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României. Partea I. Principatele Române. Originea și afirmarea lor*, p. 97-108; Idem, *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principatele Române. Secolele XIV-XVII*, p. 35-38 și 43-44; Idem, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, p. 15-46 și 47-84; Idem, *Les structures économiques dans les Principautés Roumaines aux XIV-e - XVII-e siècles. Le régime fiscal rural*, în loc. cit., p. 25-30; Ion Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, p. 92-101; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, p. 115-125; *Istoria României*, Ed. Academiei, vol. II, București, 1962, p. 874-880, vol. III, București, 1963, p. 86-92, 349-350, 400-402, 436, 447-449; C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, p. 76-90, 120-149, 182-185; A. Cazacu, *Veniturile țării și ale domniei*, în op.cit., p. 355-392; Al. Constantinescu, *Dărilor în secolele XIV-XV în țările române*, în SAI, III (1973), p. 116-117; N. Grigoraș, *Dărilor personale ale populației din Țara Românească a Moldovei și dărilor în bani pentru turci de la întemeierea statului și până la reforma lui Constantin Mavrocordat (1359-1741)*, I, în loc. cit., p. 301-323; Idem, *Dărilor în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741*, în "Cercetări istorice", XII-XIII (1981-1982), p. 317-341 și XIV-XV (1983-1984), p. 153-154; Idem, *Instituții feudale în Moldova. I. Organizarea de stat până la jumătatea secolului al XVII-lea*, p. 107-130; *Istoria dreptului românesc* (coordonator I. Ceterchi) Ed. Academiei, București, vol. I, 1980, p. 327-351; vol. II/1, 1984, p. 25-28, 185-186, 188-193; V. Mihoș, *Obligațiile locuitorilor dependenți, rumîinii și vecinii, față de vistierie*, în loc. cit., p. 61-81; Fl. Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, p. 79-165; D. Mioc, H. Chircă și Șt. Ștefănescu, *L'evolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-e ou XVIII-e siècles*, în NEH, 2/1960, p. 221-252; *Instituții feudale din țările române. Dicționar* (coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu), Ed. Academiei, București, 1988, passim (Elaborată de un colectiv interdisciplinar de istorici și juriști, lucrarea aduce în discuție un eșantion larg de probleme, analizate la nivelul întregului teritoriu locuit de români); Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, 1986; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, p. 98-129. Pentru noutatea informației și interpretării vezi: Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de vistierie din 1606*, în Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol" Iași, XXX, 1992.

110. C. Cihodaru, *Stetia - un impozit nou introdus în Moldova de Movilești la începutul sec. al XVII-lea*, în SCȘI, istorie, 7 (1956), nr.2 p. 163-174.

111. P.P. Panaiteșcu, *Pripășari și osluhari*, în SAI, 2 (1957), p. 57-65; C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, passim.

112. Matei D. Vlad, *Impunerea și perceperea dărilor pe cai în țările române (până la sfârșitul secolului al XVII-lea)*, în SRdI, 10 (1957), nr. 3, p. 135-152; H. H. Stahl, *Teoria "pământului gospod" și problema dării cailor*, în vol. *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 124-186.

113. V. Mihoș, *Văcăritul, dare temporară*, în SRdI, 21 (1968), nr. 3, p. 449-467; M. Regleanu, *Un document necunoscut cu privire la văcărit*, în RA 2/1966, p. 318-320; M. Lazăr, *Contribuții la cunoașterea fiscalității în Moldova în secolul al XVIII-lea: văcăritul, cunița, alimul și comăritul*, în "Suceava" - Anuarul Muzeului Județean, VI-VII (1979-1980), p. 149-161.

114. Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de vistierie din 1606*, în loc. cit., p. 253-277; M. Lazăr, *Date și sublinieri noi cu privire la sulgiu și ialoviță în Moldova în secolele XVI-XVIII*, în "Hierasus" - Anuarul Muzeului Județean Botoșani, 1979, p. 131-140.

115. Idem, *Gorșina de oi în Moldova în secolele XV-XVIII*, în "Suceava" - Anuarul Muzeului Județean, VIII (1981), p. 243-255; Idem, *Gorșina (desetina) de porci în Moldova în secolele XV-XVIII*, în "Suceava" - Anuarul Muzeului Județean, X (1983), p. 455-470.

116. M. Lazăr, *Contribuții la cunoașterea fiscalității în Moldova în secolul al XVIII-lea: văcăritul, cunița, alimul și comăritul*, în loc.cit., p. 155-161.

117. Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României. Partea I. Principatele Române. Originea și afirmarea lor*, p. 97-108; Idem, *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principatele Române. Secolele XIV-XVII*, p. 35-38 și 43-44; Idem, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, p. 15-46 și 47-84; Idem, *Les structures économiques dans les Principautés Roumaines aux XIV-e - XVII-e siècles. Le régime fiscal rural*, în loc. cit., p. 25-30; N. Grigoraș, *Obligațiile în muncă față de stat și turci ale populației din Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în SRdI, 18 (1965), nr. 4, p. 895-913; M. Maxim, *Obligațiile militare în muncă și în transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a secolului XVI*, în op. cit., p. 99-100.

118. Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României. Partea I. Principatele Române. Originea și afirmarea lor*, p. 97-108; Idem, *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principatele Române. Secolele XIV-XVII*, p. 35-38 și 43-44; Idem, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, p. 15-46 și 47-84; Idem, *Les structures économiques dans les Principautés Roumaines aux XIV-e - XVII-e siècles. Le régime fiscal rural*, în loc. cit., p. 25-30; Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de vistierie din 1606*, în loc. cit., p. 253-277; N. Grigoraș, *Principalele amenzi din Moldova în timpul orânduirii feudale (sec. al XV-lea - al XVIII-lea)*, în AIIA - Iași, VI (1969), p. 159-175; N. Stoicescu, *Treapădul și ciubotele în secolele XVI-XVIII*, SRdI, 22 (1969), nr. 2, p. 281-288, *Instituții feudale din țările române. Dicționar* (coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu) passim.

119. Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de visterie din 1606*, în loc. cit., p. 253-277; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII*, București, 1968; Idem, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova în sec. XIV-XVII*, București, 1971; Idem, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XV - mijl. sec. XVII)*, în SMIM, VI (1973), p. 61-90; N. Grigoraș, *Instituții feudale în Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVII-lea*, p. 209-282; *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, (coordonatori: Ovid Sachelarie și N. Stoicescu), passim (vezi vocile în legătură cu organizarea instituțională fiscală și diferitele obligații fiscale din Moldova medievală); Nicoară Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, *Note asupra birului, câtorva dregătorii din Principate și robilor tătari*, în "Buletinul Bibliotecii Române", vol. XIII (XVII), Freiburg, 1986, p. 1-16.
120. Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de visterie din 1606*, în loc. cit., p. 253-277; Aurel Cazacu, op. cit., p. 358-361; Nicolae Grigoraș, *Ilișul - o dare plătită în Moldova și Transilvania*, în vol. *Sub semnul lui Chio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 114-119.
121. V. Mihordea, *Înăriciul domnesc și vădrăritul*, în SRdI, 22 (1969), nr. 6, p. 1077-1101; C. C. Giurescu, *An old roumanian tax with a bizantine name: "Părpărul"*, în "The Journal of Europ. Econ. Hist.", I, 1972, nr. 1, p. 121-127.
122. Constantin Turcu, *Contribuții la cunoașterea posadei*, în SCȘI, 5 (1954), nr. 3-4, p. 401-418; Ioan Ciută, *Apicultura în Moldova feudală*, Ed. Diacon Coressi, București, 1994, p. 67-94; Ștefan Olteanu, *Lupta pentru libertate și independență a poporului nostru în secolele XIV-XVI oglindită în două instituții medievale românești: posada și munca la cetate*, în "Carpica", Bacău, vol. IX (1977), p. 41-50.
123. Constantin Șerban, *Sistemul vamal al Țării Românești în sec. al XVII-lea*, în SA1, vol. III (1961); Andrei Oțetea, op. cit., p. 92-96 și 101-102; C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun* (capitolul privitor la viața comercială); Ioan Murariu, *Obligațiile și privilegiile negustorilor din Moldova între anii 1774 și 1832*, în loc. cit.; Șerban Papacostea, op. cit., în SMIM, vol. X (1983), p. 9-56; Gernot Nussbächer, *Un document privind comerțul Brașovului cu Moldova la sfârșitul sec. al XV-lea*, în AIIA - Iași, vol. XXI (1984), p. 425-438; vol. XXII/2 (1985), p. 667-678; vol. XXIII/1 (1986), p. 325-342 și vol. XV/1 (1988), p. 319-330.
124. Ștefan Ștefănescu, *Les structures économiques dans les Principautés Roumaines aux XIVe - XVIIe siècles. Le régime fiscal rural*, în loc. cit., p. 25-30; Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de visterie din 1606*, în loc. cit., p. 253-277; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*; M. Lazăr, *Contribuții la cunoașterea fiscalității în Moldova (sec. al XVII-lea): vădrăritul, cunița și cornăritul*, în loc. cit., p. 149-150.
125. Ion Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, (vezi cap. II).

ZUSAMMENFASSUNG

Trotz bedeutender Beiträge der rumänischen Geschichtsschreibung weisen die Ergebnisse auf diesem Gebiet noch viele Lücken auf, sowohl was den allgemeinen historischen Rahmen als auch die einzelnen Steuerpflichten betrifft. Wir sind überzeugt, dass die Erforschung der Steuern, Gebühren und Arbeitsleistungen auf diesem Gebiet der Wirtschaft Anregungen und interessante Schlüsse zum besseren Verständnis der Funktionen des Feudalstaates bieten kann.

Diese Studie bezieht sich auf die Grundmerkmale der Quellen und auf die Erforschung des mittelalterlichen Steuerwesens in der Moldau auf dem oben erwähnten Gebiet. Wir sind auf Schwierigkeiten gestossen, erstens wegen der spärlichen und oft unklaren Quellen und Belege, zweitens der wegen undenkbarer Arbeit. Die meisten Schriften der Schatzkammer sind verlorengegangen oder vernichtet worden. Da auch die Statistiken fehlen, muss man die fürstlichen Steuerämter und Steueranleitungen bezüglich der verschiedenen sozialen Schichten, die Vorrechte der kirchlichen Behörden, der Klöster, der Bojaren, der Zünfte, der freien Gemeinden, der Bewohner der Grenzgebiete, der ausländischen Viehzüchter, sowie die Überlieferungen der Chronisten und Reisenden in Betracht ziehen. All diese Quellen enthalten für die Forschung wertvolle Hinweise. Wegen des Datenmangels waren die wissenschaftlichen Forschungen ständig auf die Fortschritte der Quellenkunde angewiesen.

Deswegen fehlt bisher ein Gesamtbild des damaligen Steuerwesens. Als lesenswert ist erwähnenswert, dass die Erforschung des moldauischen Steuerwesens im Mittelalter ein dankbares Gebiet für die Historiker bleibt.